

Steenweg 17

Archeologische begeleiding Steenweg 17, Utrecht

Basisrapportage Archeologie 99

Steenweg 17

Archeologische begeleiding Steenweg 17, Utrecht

J.S. van der Kamp

Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht
Zwaansteeg 11
3511 VG Utrecht

Juli 2015

Administratieve gegevens van het project

Projectcode en -naam:

Steenweg 17

Locatie:

Steenweg 17, Utrecht

Ciscode:

58806

Landelijke coördinaten:

136607/455896

Opdrachtgever:

Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht

Uitvoerder:

Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht

Zwaansteeg 11

3511VG Utrecht

Coördinator vanuit de gemeente:

A.M. Bakker

Dagelijkse leiding opgraving

J.S. van der Kamp

Uitvoering veldwerk:

Augustus/september 2013

Beheer en plaats van documentatie:

Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht

Zwaansteeg 11

3511VG Utrecht

telefoon 030 286 0000

ISBN:

978-90-73448-81-0

Inhoudsopgave

Samenvatting	5
--------------	---

1	Inleiding	7
---	-----------	---

1.1	Inleiding	7
1.2	Personeel en betrokken specialisten	7

2	Historische achtergrond	11
---	-------------------------	----

2.1	De Romeinse vicus en de handelswijk Stathe	11
2.2	Eerder uitgevoerd archeologisch onderzoek in de omgeving	12

3	Vraagstelling en methode	17
---	--------------------------	----

3.1	Het bureau- en booronderzoek van RAAP voor Steenweg 17	17
3.2	Archeologische verwachting	17
3.3	Doel- en vraagstelling van de archeologische begeleiding	18
3.3.1	Onderzoeksvragen	18
3.4	Methode en uitvoering	19

4	Resultaten	23
---	------------	----

4.1	De sporen	23
4.1.1	De sporen van de eerste waarneming (put 1)	23
4.1.2	De sporen van de tweede waarneming (put 2)	29

5	Synthese	35
---	----------	----

Noten	37
-------	----

Literatuur	39
------------	----

Eerdere uitgaven	41
------------------	----

Colofon	45
---------	----

1 Samenvatting

Het plangebied Steenweg 17, gelegen in de binnenstad van Utrecht, bestaat uit een koppeling van tien oudere panden aan de Steenweg, Hekelsteeg en Massegast, die grotendeels zijn onderkelderd. In de zomer van 2013 heeft Coltavast BV uit Heerhugowaard in dit plangebied de bestaande bebouwing volledig gesloopt ten behoeve van nieuwbouw. Er vonden twee kleine bodemingrepen plaats, die gezamenlijk minder dan 50 m² bedroegen. Vanwege de bijzondere locatie van het plangebied heeft de Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht tijdens de twee kleine bodemingrepen een archeologische begeleiding uitgevoerd.

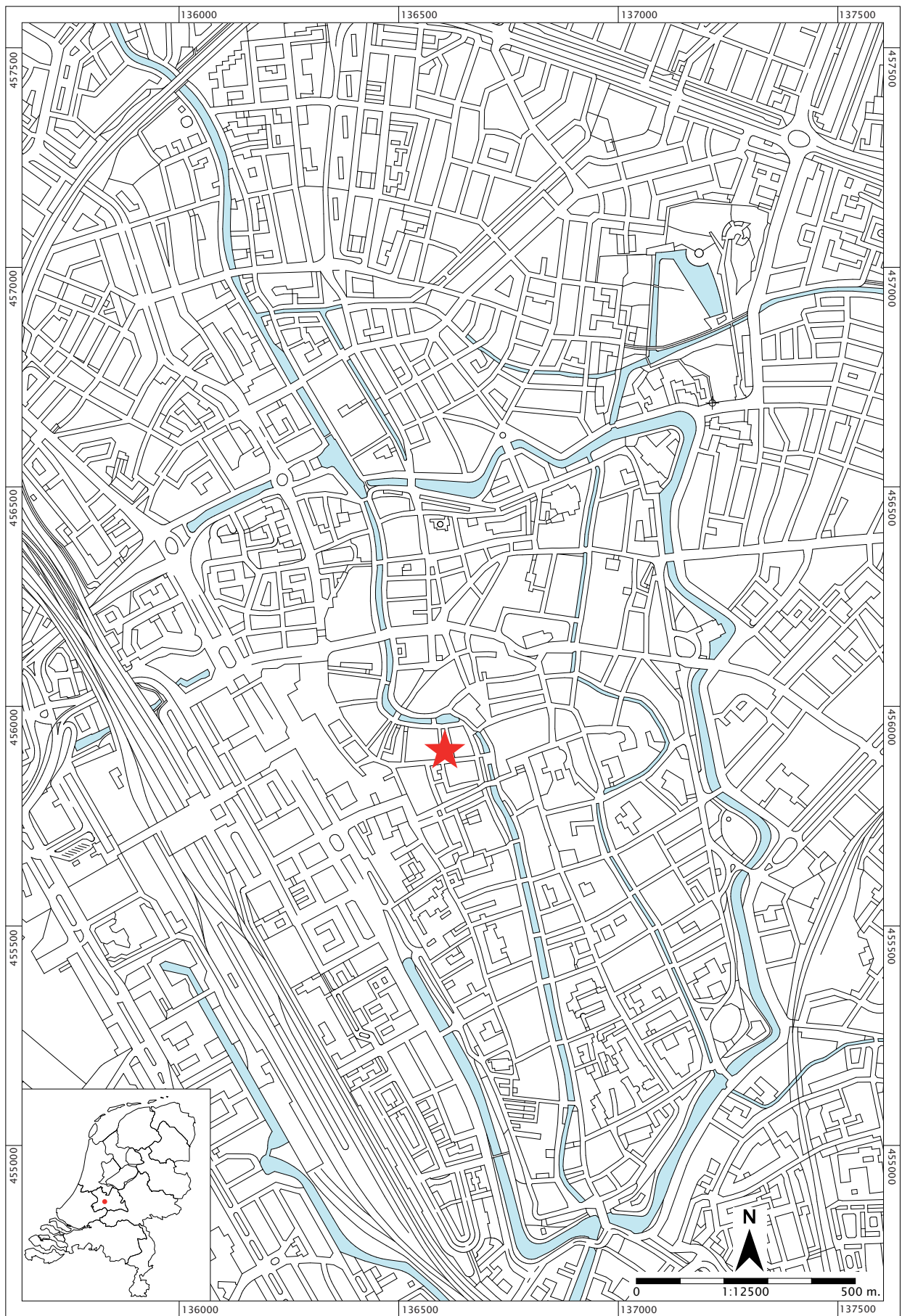
Op een hoogte van 1,4 m+NAP (ca. 3,75 m onder straatniveau) werd de bovenzijde van de natuurlijke bodemopbouw waargenomen, bestaande uit een pakket lichte klei. Alle sporen en ophogingslagen daarboven bleken middeleeuws te zijn. Alhoewel er in twee middeleeuwse greppels Romeinse aardewerk- en tegulafragmenten werden gevonden, werden er geen Romeinse sporen of ophogingslagen aangetroffen.

Het oudste spoor dat werd gedocumenteerd tijdens de archeologische begeleiding van de ontgraving was een greppel in put 2, die vermoedelijk uit de tiende eeuw of vroeger dateert. Deze had een noord-zuid oriëntatie en stond haaks op de noordelijker gelegen bedding van de Rijn. De greppel lijkt te zijn vervangen door een tweede, die min of meer op dezelfde plek lag en eenzelfde oriëntatie kende. Deze greppel kan worden gedateerd in de negende of tiende eeuw. Daarnaast werden onderin put 2 een derde greppel of grote kuil en een kuil met een vulling van mest of beer aangetroffen. Deze vier sporen werden afgedekt door een dikke ophogingslaag, die vermoedelijk uit de eerste helft van de elfde eeuw dateert. Hier bovenop werden in de elfde en/of de eerste helft van de twaalfde eeuw nog eens twee ophogingslagen aangebracht. Vervolgens werd in de eerste helft van de twaalfde eeuw wederom een greppel gegraven, die min of meer op dezelfde plek als de oudere greppels lag en bovendien eenzelfde oriëntatie kende. Dit suggereert een langdurige voortzetting van de perceelsindeling. In put 1 kon worden waargenomen dat ook na de twaalfde eeuw ophogingslagen werden aangebracht. In de periode ca. 1150-1250 bleek een pakket van 1,4 m dikte te zijn ontstaan. Daarboven werd een laatste ophogingspakket aangetroffen, waarvan de einddatering rond 1300 ligt.

In put 1 werden diverse funderingen en muurresten aangetroffen, die jonger waren dan de ophogingslagen.

De oudste hiervan was de westelijke kopse zijde van een kelder behorend tot het pand Massegast 17. Deze kelder muur dateert uit de late dertiende of de veertiende eeuw. In de kelder muur was een ruim 90 cm brede doorgang aangebracht, die vermoedelijk diende om de kelder vanaf de buitenzijde toegankelijk te maken. In de zeventiende of achttiende eeuw werden de vier percelen Hekelsteeg 12-18 bebouwd. In put 1 werden de funderingen van de achtergevels aangetroffen. Op basis hiervan kan worden vermoed dat er op de percelen Hekelsteeg 12 en 14 één pand werd gebouwd of twee panden met een gedeelde achtergevel, die overigens later werd vervangen door een nieuwe. Ook op de percelen Hekelsteeg 16 en 18 lijkt één pand te zijn gebouwd, of verzezen twee panden met een gedeelde achtergevel. Mogelijk was er een verbinding tussen de kelder van het pand Massegast 17 en die van Hekelsteeg 16. Later zou deze doorgang worden dichtgemetseld. In put 2 werd een (vermoedelijk) zeventiende-eeuwse beerput aangetroffen. Deze behoorde tot het pand Massegast 11 en bleef waarschijnlijk in gebruik tot in de achttiende eeuw.

De archeologische begeleiding van de werkzaamheden in het plangebied Steenweg 17 heeft wederom aangetoond dat ook bij waarnemingen van minder dan 50 m² waardevolle informatie kan worden gedocumenteerd. Op basis hiervan kunnen de Utrechtse archeologische waardenkaart en onderzoeksagenda worden aangevuld en geactualiseerd.

Afb. 1.1 De onderzoekslocatie op gemeentelijk en landelijk niveau.

1 Inleiding

1.1 Inleiding

Het plangebied Steenweg 17 te Utrecht bestaat uit een koppeling van tien oudere panden: Steenweg 17 en 19 aan de zuidzijde, Hekelsteeg 12, 14 16 en 18 (later samengevoegd tot twee panden) aan de westzijde en Massegast 11, 13, 15 en 17 aan de oostzijde (afb. 1.2). Dit plangebied bevindt zich in de historische binnenstad van Utrecht. Deze historische binnenstad (inclusief de middeleeuwse voorsteden Tolsteeg en Bemuurde Weerd) is op de Archeologische Monumentenkaart van de provincie Utrecht als één groot AMK-terrein met een 'zeer hoge archeologische waarde' aangeduid (AMK-terrein 12.314). In de gemeente Utrecht is sinds 2009 de Verordening op de Archeologische Monumentenzorg van kracht. Door deze verordening en de daarbij behorende archeologische waardenkaart is de bescherming van de archeologische waarden en verwachtingen in de bodem van de gemeente Utrecht gewaarborgd en zijn verstoringen van de bodem vanaf een op de archeologische waardenkaart aangegeven oppervlakte en diepte vergunningplichtig. Op de gemeentelijke archeologische waardenkaart bevindt het plangebied Steenweg 17 zich in een gebied van hoge archeologische waarde. In deze gebieden geldt een vergunningsplicht wanneer er meer dan 50 m² verstoord gaat worden tot meer dan 50 cm onder maaiveld.

Verdiepte kelders

In de zomer van 2013 was Coltavast BV uit Heerhugowaard van plan in het plangebied Steenweg 17 de bestaande bebouwing volledig te slopen (afb. 1.3 en 1.4), gevolgd door de realisatie van nieuwbouw. Aanvankelijk had men het plan de bestaande keldervloeren (bovenzijde hiervan gelegen op een hoogte van 2,54-2,73 m+NAP) te verwijderen en diepere kelders aan te leggen. De aanleg van deze diepere kelders zou gepaard gaan met een maximale ontgravingsdiepte tot 0,95 m+NAP (ruim 4 m onder straatniveau). Deze ontgraving zou vooraf worden gegaan door het aanbrengen van groutkolommen onder de bestaande funderingen aan alle zijden van het plangebied. Aangezien er als gevolg van de nieuwbouwplannen zo'n 350 m² bodemarchief vernietigd dreigde te worden, werd een archeologisch onderzoek verplicht gesteld. Dit onderzoek zou bestaan uit een Archeologische Begeleiding conform het Protocol Opgraven. Hiertoe heeft Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht in maart 2013 een Programma van Eisen opgesteld.

Tijdens de sloop van de panden in het plangebied in de zomer van 2013 heeft men enkele kleine kijkgaten aangebracht in de bestaande keldervloeren. Hieronder bleken diverse muurresten en beer- en/of waterkelders aanwezig te zijn. Hierdoor kwam de opdrachtgever tot de conclusie dat het aanbrengen van groutkolommen onder de bestaande funderingen niet mogelijk was. Vervolgens heeft men er voor gekozen de bestaande keldervloeren grotendeels te handhaven. Er zouden slechts twee kleine bodemingrepen plaatsvinden, die gezamenlijk minder dan 50 m² bedroegen (zie paragraaf 3.4). Hierdoor verviel voor de opdrachtgever de plicht archeologisch onderzoek uit te laten voeren. Vanwege de bijzondere locatie van het plangebied heeft de Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht na overleg met de opdrachtgever desondanks besloten tijdens de twee kleine bodemingrepen een archeologische begeleiding uit te voeren.

Afb. 1.2 Projectie van het plangebied (rode lijn) op de kadastrale minuut uit 1811-1832 (bron: Warning 2012, figuur 2).

Afb. 1.3 Luchtfoto van het plangebied (bron: Googlemaps).

Afb. 1.4 De voorgevel aan de Steenweg en de oostelijke zijgevel aan de Massegast van de te slopen panden op 13 februari 2013, gezien in noordwestelijke richting.

1.2 Personeel en betrokken specialisten

De archeologische begeleiding in het plangebied Steenweg 17 is uitgevoerd door medewerkers van Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht. De aansturing vanuit Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht lag in handen van A.M. Bakker. Tijdens het eerste deel van de waarneming op 29 augustus 2013 bestond het veldteam uit J. van der Kamp en M. Hendriksen. Bouwhistoricus J. van de Hoeve (Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht) was betrokken bij het interpreteren van de funderingen en muurresten die werden aangetroffen tijdens dit eerste deel van de archeologische begeleiding. Het tweede deel op 27 en 30 september 2013 is uitgevoerd door J. van der Kamp. De technische uitwerking van de velddocumentatie en het geborgen vondstmateriaal is uitgevoerd door J. van der Kamp, die tevens het aardewerk determineerde en deze rapportage heeft geschreven. A.M. Bakker is verantwoordelijk voor de redactie, R. de Kam deed de eindredactie. De kaarten en afbeeldingen van dit rapport zijn gemaakt en/of bewerkt door E. van Wieren. De objectfoto's zijn gemaakt door H. Lägers. Het dierlijke botmateriaal is niet nader onderzocht. Het dendrochronologisch onderzoek is uitgevoerd door Stichting RING te Amersfoort.

2 Historische achtergrond

2.1 De Romeinse vicus en de handelswijk Stathe

De oudste sporen en vondsten die in het plangebied Steenweg 17 kunnen worden aangetroffen dateren uit de periode dat op het Domplein een Romeins castellum (legerplaats) functioneerde, vanaf circa het midden van de eerste eeuw na Chr. Het plangebied bevindt zich vermoedelijk langs de rand van de vicus (kampdorp) ten westen van dit castellum (afb. 2.1). De omvang van deze vicus ten westen van het castellum is moeilijk vast te stellen, maar wordt geschat op ongeveer 160 bij 160 m. De Buurkerk (thans Museum Speelklok) bevindt zich in het hart van dit kampdorp. Diverse kleine onderzoeken rondom de Buurkerk hebben dan ook met regelmaat Romeinse vondsten opgeleverd en de aanwezigheid van een Romeinse cultuurlaag aangetoond. Na het vertrek van de Romeinen rond 270 na Chr. werd het rustig in Utrecht, al tonen vierde- en vijfde-eeuwse vondsten op het Domplein aan dat er bewoning heeft bestaan. Pas in de zevende eeuw lijkt de bevolkingsomvang weer toe te nemen en werd de eerste kerk gebouwd. De kans op het aantreffen van vondsten en sporen uit de periode 270-750 na Chr. in het plangebied Steenweg 17 is echter zeer gering.

Handelswijk Stathe

Het verwachtingspatroon voor het huidige plangebied verandert echter voor de periode vanaf het midden van de achtste eeuw. Ten westen van de bisschoppelijke burcht ontstond rond deze periode een handelswijk, gelegen op de plek waar enkele eeuwen eerder de westelijke Romeinse vicus had bestaan. Deze handelswijk, gesitueerd op de zuidelijke oever van de Rijn, wordt in latere schriftelijke bronnen aangeduid als 'Stathe', wat zoiets als 'aanlegplaats' betekende.¹ De omvang van de handelswijk

Afb. 2.1 De ligging van het Romeinse castellum en de beide vici aan weerszijden daarvan (bron: De Groot 2000, 19). De locatie van Steenweg 17 is aangegeven met de rode asterisk.

Afb. 2.2 Een deel van het Karolingische aardewerk dat Haakma Wagenaar in 1933 aantrof tijdens zijn graafwerkzaamheden als onderdeel van zijn onderzoek naar de funderingen van de Buurkerk (bron: De Groot 2000, 38).

Stathe is moeilijk te bepalen, maar lijkt groter dan die van de vicus. Mogelijk heeft de handelswijk zich in de beginperiode over een afstand van zo'n 250 m (oost-west) uitgestrekt langs de rivier, om zich later uit te breiden in oostelijke en zuidelijke richting. De diepte van de erven (noord-zuid) is niet bekend, maar zou zo'n 150 m bedragen kunnen hebben.

Het ontstaan van Stathe is vaak in de tiende eeuw geplaatst, maar archeologische vondsten in dit gebied doen een oudere datering vermoeden. In 1933 onderzocht Th. Haakma Wagenaar de funderingen van de Buurkerk, die in de elfde eeuw in het hart van de handelswijk gebouwd zou worden. Hij trof tijdens zijn graafwerkzaamheden een grote hoeveelheid Romeins en Karolingisch aardewerk aan. In 1992 kwam een deel van dit Karolingische aardewerk tevoorschijn in de collectie van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (PUG). Deze scherven werden vervolgens bestudeerd en gepubliceerd door C.A.M. van Rooijen (afb. 2.2).² Het bleek te gaan om 33 scherven Badorf-aardewerk, die bijna allemaal zijn versierd met radstempels, banden of beschildering. Bovendien bestaan bijna alle scherven uit rand-, oor- of tuitfragmenten. Dit vormt een zeer sterke aanwijzing dat het een selectie van een veel grote hoeveelheid aardewerk vormt. De onversierde wandfragmenten zijn vermoedelijk destijds weggegooid. Van Rooijen dateert het aardewerk grotendeels in de negende eeuw, maar enkele fragmenten van tuitpotten van het type W VI³ moeten daarentegen vóór 775 worden gedateerd. Hiermee is het ontstaan van de handelswijk Stathe kort na het midden van de achtste eeuw te plaatsen.

Het plangebied in de Volle en Late Middeleeuwen

De groei van de Utrechtse bevolking en die van Stathe in het bijzonder leidde in de elfde eeuw tot de bouw van de eerste Buurkerk in het hart van de handelswijk. Alhoewel de bouw van de Buurkerk mede het gevolg was van de reorganisatie van het Utrechtse kapittelwezen aan het begin van de elfde eeuw, duidt het tevens op een groeiende bevolking van dit grote parochiegebied en vermoedelijk van de handelswijk Stathe in het bijzonder. De handelswijk vervulde in de elfde en twaalfde eeuw dan ook een belangrijke functie voor de stad en de inwoners ervan hadden grote invloed op de dagelijkse gang van zaken. In de loop van de twaalfde eeuw hielden de Utrechtse kooplieden zich, behalve met het regionale handelsverkeer, vooral bezig met de Rijnhandel. Stathe breidde zich in die tijd langzaam uit richting het Oudkerkhof en vermoedelijk ook naar het zuiden, langs de nieuw gegraven gracht. Door latere bewoning en diverse grote stadsbranden (bijvoorbeeld in 1131 en 1173) hebben we echter weinig detailinformatie over de stedelijke bebouwing in de twaalfde eeuw. Het bouwen van stenen huizen was in deze periode echter voorbehouden aan de stedelijke elite: bisschop, proosten, kanunniken, ministerialen en een kleine groep vermogende burgers. Zo werden in de Choorstraat 7 in het hart van Stathe resten van een tufstenen huis waargenomen.

Vanaf het ontstaan van Stathe tot aan het heden zal het plangebied Steenweg 17 altijd in gebruik en/of bewoond zijn geweest. In de huidige kelders zijn aanwijzingen voor veertiende-eeuwse muren en funderingen aangetroffen.⁴ Het is niet bekend of het plangebied in de veertiende eeuw reeds volledig was bebouwd of slechts gedeeltelijk. In het eerste geval namelijk zullen er onder de huidige keldervloer weinig tot geen vondsten en/of sporen van na ca. 1300 te verwachten zijn.

2.2 Eerder uitgevoerd archeologisch onderzoek in de omgeving

Er zijn in het verleden door Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht twaalf onderzoeken uitgevoerd in de directe omgeving van het plangebied (afb. 2.3). Op basis hiervan kan worden geconcludeerd dat dit plangebied zich bevindt op een oeverwal ten zuiden van de Rijn uit de Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode. Er wordt over het algemeen van uitgegaan dat het oost-west georiënteerde deel van de huidige Oudegracht tussen de Stadhuisbrug (aan de oostzijde) en de Bakkersbrug (aan de westzijde) een restant van de Rijn is. Tijdens diverse archeologische onderzoeken in de directe omgeving van het plangebied Steenweg 17 zijn in het verleden dan ook regelmatig rivierafzettingen en beschoeiingen aangetroffen. Daarnaast zijn tijdens deze onderzoeken Romeinse en vroegmiddeleeuwse lagen en vondsten een terugkerend verschijnsel. Rondom de Buurkerk zijn diverse kleine opgravingen

en archeologische waarnemingen gedaan. Hierin zijn Romeinse, vroegmiddeleeuwse en laatmiddeleeuwse ophogingslagen aangetroffen, alsmede laatmiddeleeuwse begravingen van het Buurkerkhof.

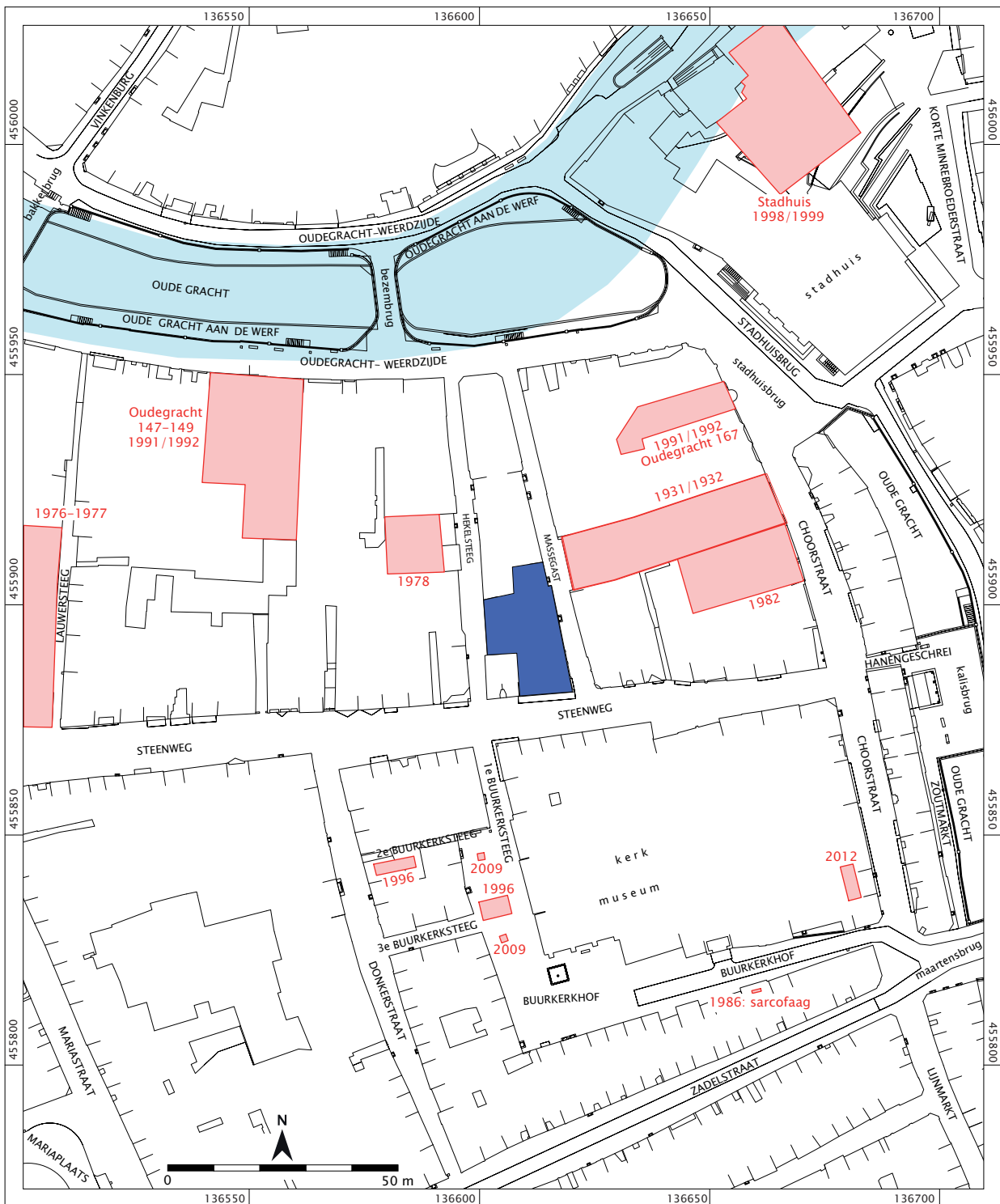
Onderzoek ten oosten van Massegast in 1931/1932

Ten behoeve van de verbouwing van Vroom en Dreesmann is in 1931 en 1932 de bodem achter Choorstraat 7-9 ontgraven en zijn er funderingen en kelders gesloopt.⁵ Het perceel loopt tot aan de Massegast. Tijdens dit werk is (in de oostelijke helft van het plangebied) een aantal archeologische waarnemingen gedaan binnen de contouren van enkele putringen die als fundering voor de nieuwbouw zouden gaan functioneren. Binnen deze putringen werden de diepere grondlagen nog waargenomen. Er werd een 15 tot 25 cm dikke cultuurlaag aangetroffen die min of meer in noordelijke richting afhelt. In deze laag werd vondstmateriaal uit de tweede en derde eeuw geborgen, waaronder aardewerk, een sandaal, een wrijfschaal en een ongeschonden amfoor. Hoogste punt van deze laag is 1,10 m+NAP, het laagste punt 0,20 m+NAP. Binnen één van de putringen is tevens een klein deel van een 'keienstraatje' met een ingegraven pot (onbekende ouderdom) gezien. Strak tegen de Choorstraat aan werden drie palen vlak naast elkaar aangetroffen (bovenzijde op 0,50 m+ tot 0,65 m+NAP). Deze hebben mogelijk behoord tot een oost-west georiënteerde beschoeiing. Direct ten zuiden van deze palen werden op 0,25 m+NAP de resten 'eener steenen kruik of pot' aangetroffen (onbekende ouderdom).

Voorts werden in de westelijke helft van het plangebied (dus het deel grenzend aan de Massegast) zes palen aangetroffen. Deze hebben mogelijk eveneens behoord tot een oost-west georiënteerde beschoeiing van drie palenrijen dik (of een drie-fasige beschoeiing). Deze palen waren 75 cm lang, hadden een diameter van 12 cm en de punten ervan bevonden zich op ca. 6 m onder het trottoir van de Massegast. Het is niet bekend of dit dezelfde beschoeiing als aan de uiterste oostzijde van het plangebied zou kunnen zijn. In de uiterste noordwesthoek van het plangebied uit 1931/1932 (dus strak tegen de Massegast aan) werd op 6,10 m onder het trottoir van de Massegast een 'vloer van veldkeien of rolstenen' aangetroffen. Deze stenen hadden een diameter van 20 tot 40 cm. De kleinere stenen lagen meer dan één laag dik, zodat de hoogte van de stenenlaag gelijk was aan de diameter van de grootste steen. Het is niet duidelijk of deze stenen behoorden tot eenzelfde structuur als het 'keienstraatje' dat in de oostelijke helft van het plangebied in één van de putringen werd waargenomen.

Archeologisch onderzoek aan de Steenweg/plangebied Hema in 1976-1977

Voorafgaand aan de bouw van de Hema is er archeologisch onderzoek uitgevoerd.⁶ Slechts in het midden van het plangebied kon dieper worden gegraven. Bij de opgraving zelf zijn geen vroegmiddeleeuwse vondsten gedaan.

Afb. 2.3 Overzicht van de archeologische opgravingen en waarnemingen (lichtrood) uitgevoerd door Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht rondom het plangebied Steenweg 17 (donkerblauw). In lichtblauw de gereconstrueerde ligging van de Oude Rijn in de elfde/twaalfde eeuw. (Het opgravingsterrein 'Steenweg/Hema' (1976-1977) aan de westzijde valt gedeeltelijk buiten het kaartbeeld.)

Tijdens de bouwwerkzaamheden werd door een vrijwilliger echter wel vroeg-middeleeuws aardewerk gevonden in een kuiltje op 5 á 6 m diepte. Dit kuiltje was afgedekt door een schone kleilaag. De natuurlijke zandlagen bleken te duiken richting het noorden. Zo'n 12 m achter de rooilijn aan de Steenweg lag dit zand op 1,8 m+NAP en het zakte richting het noorden tot mogelijk 0,0 NAP. De oudste bewoningssporen dateren uit de twaalfde eeuw: enkele palen en vloerrestanten met brandsporen. Pas in de dertiende eeuw werd er op grotere schaal gebouwd; onder andere de fundering van een groot, dertiende-eeuws huis werd aangetroffen, dat voor de vijftiende eeuw is ingestort. Daarna werden er op deze plek diverse kleine huisjes gebouwd met een gemiddelde afmeting van 4x4 m. Ook langs het Jodenrijtje aan de westzijde van het plangebied werden diverse kleine huisjes aangetroffen. Er werden tevens dertig beer- en waterputten aangetroffen, waarin zeer veel vondsten werden gedaan.

Onderzoek in de Hekelsteeg 7-11 in 1978

In de eerste helft van 1978 heeft er bouwhistorisch onderzoek plaatsgevonden in drie panden in de Hekelsteeg en de daarachter gelegen binnenterreinen.⁷ Op deze binnenterreinen is de bovengrond zeer oppervlakkig afgegraven. Er werd een veertiende-eeuwse (90 cm brede) fundering van een huis van 12x5,5 m aangetroffen. Waarschijnlijk gaat het om de zuidmuur van het al vóór 1820 gesloopte huis Rozendaal. Ten zuiden van dit huis werden restanten van veertiende-eeuwse achterbouwen aangetroffen.

Bouwhistorisch onderzoek in Choorstraat 7-9 in 1982

Tijdens bouwhistorisch onderzoek in deze beide panden werden tufstenen muren uit de eerste helft van de twaalfde eeuw aangetroffen.⁸ Het bleek te gaan om een groot pand van minstens 8,5 m breed en 11,5 m diep. De muren bleken bewaard tot 6 m hoogte en waren slechts tot 85 cm onder maaiveld gefundeerd. Onder andere in 1330 en 1517 wordt dit huis aangeduid als 'De Munt', wat mogelijk iets zegt over de oorspronkelijke functie ervan. In de loop van de Middeleeuwen werd het tufstenen huis naar achteren toe uitgebreid tot ca. 25 m lengte. Bovendien werd het huis later in de Middeleeuwen onderkelderd.

Een sarcofaag naast de Buurkerk in 1986

In 1986 werd tijdens werkzaamheden achterin de kelder van het pand Zadelstraat 11 een uit tufsteen blokken opgebouwde sarcofaag aangetroffen.⁹ Helaas werd de vondst te laat gemeld, zodat er over de exacte locatie en stratigrafie noch over de grafinhoud iets bekend is. De sarcofaag bestond uit een aantal ca. 12 cm dikke tufstenen blokken van verschillend formaat. Het deksel bestond uit tegen elkaar opgezette blokken met een lengte van 40 cm, die aan de bovenzijde afgeschuind waren en die aan de onderzijde voorzien waren van een V-vormige sponning, waarmee zij op de randblokken rustten.

Gelijksoortige sarcophagen in Utrecht dateren uit de elfde en twaalfde eeuw.

Onderzoek in de kelders van Oudegracht 146-147 en 167 in 1991/1992

In de kelders van Oudegracht 146-147 werden rivierafzettingen aangetroffen.¹⁰ Deze lagen lager dan de natuurlijke bodemopbouw in de kelder van Oudegracht 167 (zie onder), wat de aanwezigheid van een brede oeverzone suggereert. Door de beperkte onderzoeksmogelijkheden zijn er niet meer gegevens bekend. In de kelder van Oudegracht 167 (openbare bibliotheek) lag de bovenzijde van de natuurlijke bodemopbouw op ca. 2,0 m+NAP. Er werden onderkanten van enkele (vroegmiddeleeuwse?) paalkuilen aangetroffen. Er werd tevens een laag met humeus materiaal aangetroffen, waarin zich Romeins aardewerk en een negende-eeuwse Badorfscherf bevonden. In een paalkuil werden enkele (moeilijk te dateren) scherven uit de zesde tot achtste eeuw aangetroffen.

Onderzoek op het Buurkerkhof en in de Donkerstraat in 1996

In 1996 zijn er twee archeologische onderzoeken uitgevoerd ten westen van de Buurkerk.¹¹ Ruim 4 m voor de kerktoeren werd voorafgaand aan de bouw van een ondergronds transformatorhuisje een kleine opgraving van 4 bij 6,5 m uitgevoerd. De top van de natuurlijke bodemopbouw bleek te liggen rond ca. 1,3 m+NAP. Daarboven werd een laag met Romeins aardewerk en metaalslakken waargenomen. Hierboven werd op één punt rond 1,8 m+NAP een schone kleilaag aangetroffen, terwijl op een ander punt de Romeinse laag doorliep tot ca. 2 m+NAP. Daarboven bleken Karolingische lagen aanwezig, waarin diverse Karolingische kuilen werden aangetroffen. De Karolingische scherven van Badorfaardewerk en bolpotten dateren uit de achtste en/of negende eeuw, terwijl de grofgemagerde kogelpotscherven tot in de tiende eeuw kunnen doorlopen. Een brokje barnsteen en diverse punten en kransen van hertengeweï lijken te duiden op ambachtelijke activiteiten. Rond een hoogte van 2,15 m+NAP werden de Karolingische sporen afgedekt door een 10 cm dikke, schone kleilaag. Daarboven bevonden zich enkele humeuze lagen met elfde en/of twaalfde-eeuws vondstmateriaal, waarvan de bovenkant lag rond 2,8 m+NAP. In deze lagen waren twee kuilen uit dezelfde periode ingegraven tot in de Karolingische lagen. Boven 2,8 m+NAP bevonden zich dertiende- en veertiende-eeuwse lagen, die aan de bovenzijde overgingen in de verrommelde bovengrond, die tot het straatniveau van 5,2 m+NAP reikte. In de dertiende- en veertiende-eeuwse lagen werden een kuil en een paalkuil aangetroffen. Er werden tevens diverse graven gedocumenteerd, die in de meeste gevallen echter verstoord bleken te zijn. De onderkant van de diepste begravingen bevond zich op 2,4 m+NAP, dus in de elfde-/twaalfde-eeuwse lagen. Alhoewel de graven geen dateerbaar vondstmateriaal opleverden,

kan op basis van stratigrafische gegevens worden gesteld dat ze niet van vóór de dertiende eeuw dateren.

In 1996 werden er tevens enkele waarnemingen gedaan ter plaatste van het pand Donkerstraat 6.¹² Ook hier bleek een enkele meters dik ophogingspakket aanwezig te zijn. De bovenzijde van de natuurlijke bodemopbouw lag rond 1,10 m+NAP. Het deel van de ophoging onder 2,1 m+NAP kon slechts worden vastgesteld met behulp van grondboringen, waardoor niet kon worden bepaald of er nog Romeinse en/of Karolingische lagen en sporen aanwezig waren. Het ophogingspakket tussen 2,1 en 3 m+NAP leverde enkele elfde-, twaalfde- en dertiende-eeuwse scherven op, waarvan deze laatste zich bovenin dit pakket bevonden. Rond 4,2 m+NAP werden boven elkaar enkele lemen vloeren van rond 1300 na Chr. aangetroffen. Er werden tijdens deze waarneming geen begravingen gevonden, waaruit mag worden afgeleid dat het Buurkerkhof zich niet tot aan de Donkerstraat heeft uitgestrekt.

Onderzoek achter het Stadhuis in 1998/1999

Afgezien van allerlei gebouwresten uit de dertiende eeuw en later werden er in de ondergrond dicht op elkaar staande palen van een zware beschoeiing aangetroffen, die zich aan de zuidzijde van de rivier moet hebben bevonden.¹³ De palen waren van elzen- en wilgenhout en hadden een diameter van 10 tot 25 cm met een gemiddelde lengte van 1,5 m. De beschoeiing was verstevigd met tufsteen en erachter bevond zich opgebrachte grond met onder andere een scherv van een Badorf reliëfbandamfoor. De beschoeiing moet uit de elfde eeuw dateren. Ten noorden van de beschoeiing werd een eikenhouten paal aangetroffen die een dendrodatering van 804 na Chr. opleverde. Het is niet duidelijk of deze negende-eeuwse paal onderdeel van een rivierbeschoeiing is geweest. Een noord-zuid georiënteerde palenrij leverde een dendrodatering van 806 na Chr. op. De functie van deze palenrij is echter niet duidelijk.

Onderzoek op het Buurkerkhof in 2009

In augustus 2009 zijn op het Buurkerkhof ten westen van de kerk twee gaten van ca. 1,5 bij 1,5 m gegraven vanwege de plaatsing van twee constructies met een grondstuk ten behoeve van lichtkunstroute Trajectum Lumen.¹⁴ De werkzaamheden vonden plaats onder archeologische begeleiding van archeologen van Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht. Beide sleuven hadden een maximale diepte van 1,5 m onder straatniveau. In de meest noordelijke sleuf werd slechts verrommelde grond aangetroffen, waarin negen menselijke botten en vier dierlijke botten werden aangetroffen, die geen van alle nog in situ lagen.

In de zuidelijke sleuf was de bodem aan de noordzijde eveneens verstoord en bestond uit lichtgeel zand met secundaire begravingen van pijpbeenderen. Aangetroffen spijkers rondom de botfragmenten in sleuf 2 wijzen op kistbegravingen, maar houtrestanten zijn niet gevonden.

In het zuidprofiel van de sleuf was vanaf 90 cm onder het straatniveau een onverstoord gedeelte van een ophogingslaag waarneembaar. Deze bestond uit donkergrijze, zavelige klei met houtskool, baksteenfragmenten, Romeins aardewerk, steengoed, Pingsdorf en roodbakend aardewerkscherven en glas. In deze laag lag op een diepte van 1,2 m het bovenlichaam van een skelet in situ.

Onderzoek in de Choorstraat in 2012

Tijdens het uitgraven van een kelder in de panden Choorstraat 29 en 31 werd tegen de Buurkerk aan (maar binnen de contouren van het gesloopte zestiende-eeuwse zuidkoor van de kerk) een grote hoeveelheid menselijk botmateriaal, tien begravingen, een laat-middeleeuwse ophogingslaag, twee laat zestiende-eeuwse beerputten en de dertiende-eeuwse fundering van de transeptmuur van de kerk gedocumenteerd.¹⁵ De ontgraving was niet diep genoeg om eventuele vroegmiddeleeuwse en Romeinse lagen en/of sporen aan te kunnen treffen. Wel werden in de laatmiddeleeuwse ophogingslagen enkele Romeinse en vroegmiddeleeuwse scherven aangetroffen, die vermoedelijk als opspit in deze laag terecht zijn gekomen.

Afb. 3.1 De boorpuntenkaart met de belangrijkste resultaten van het booronderzoek van RAAP in het plangebied Steenweg 17 (bron: Warning 2012, figuur 3).

3 Vraagstelling en methode

3.1 Het bureau- en booronderzoek van RAAP voor Steenweg 17

Voorafgaand aan de sloopwerkzaamheden heeft RAAP in november 2012 een bureau- en booronderzoek uitgevoerd.¹⁶ Er werden zes boringen uitgevoerd in het winkelpand (afb. 3.1), waarvan boring 6 werd gezet vanaf de begane grondvloer (5,04 m+NAP), de overige boringen vanaf de vloer van de kelder (2,54-2,73 m+NAP). Boringen 1, 2 en 6 zijn gestuit op ondoordringbaar puin. Voor boring 6 ligt de oorzaak hiervan in de aanwezigheid van een dichtgegooide kelder onder de vloer van de begane grond. In boring 1 en 2 werd op een diepte van ca. 90 cm onder de vloer (1,74 á 1,84 m+NAP) een ondoordringbare puinlaag of oudere keldervloer aangetroffen.

In de boringen 3 t/m 5 is een antropogeen ophogingspakket aangetroffen. Dit pakket bestaat uit een afwisseling van veen en klei en kan vanaf de Romeinse tijd tot aan de bouw van de huidige bebouwing ontstaan zijn. De top van het antropogene ophogingspakket is op 10 tot 65 cm onder de keldervloer (2,61 m +NAP en 1,89 m +NAP) aangetroffen. In boring 3 is een kogelpotscherf en een fragment proto-steengoed (dertiende eeuw) gevonden in het antropogene ophogingspakket. Dit antropogene ophogingspakket gaat naar beneden toe abrupt over in lichtgrijze, uiterst siltige, kalkrijke klei. Deze klei is geïnterpreteerd als (niet ontkalkte) oeverafzettingen van de Oude Rijn. De top van de oeverafzettingen is op 1,55 á 1,7 m onder de keldervloer (1,36 m +NAP en 1,04 m+NAP) aangetroffen. De oeverafzettingen gaan vervolgens naar beneden toe over in licht(bruin)grijs tot donkergrijs, zwak siltig zand, geïnterpreteerd als beddingzand van de Oude Rijn. In boring 4 is dit zand direct onder het antropogene ophogingspakket aangetroffen en zijn geen oeverafzettingen aangetroffen. Boring 3 is in dit zand op een laag steentjes/grind gestuit. De top van de beddingafzettingen is op 2,0 á 2,7 m onder de keldervloer (0,75 m +NAP en 0,04 m +NAP) aangetroffen.

3.2 Archeologische verwachting

De Romeinse periode

Voor wat betreft de Romeinse periode ligt het plangebied Steenweg 17 vermoedelijk langs de rand van de vicus, op het punt waar dit kampdorp aan de rivier grensde. Tijdens de archeologische waarnemingen in 1931/1932 direct ten (noord)oosten van het plangebied zijn geen Romeinse

grondsporen aangetroffen. Wel werden beschoeiingspalen gedocumenteerd (die van Romeinse datum zouden kunnen zijn) en een aflopende cultuurlaag (tussen 0,20 m- en 1,10 m+NAP) met vondsten uit de tweede en derde eeuw na Chr. Kortom, de noordelijke helft van het plangebied Steenweg 17 lijkt net buiten de zone met vicusbewoning te vallen en bevindt zich vermoedelijk binnen de invloedssfeer van de rivier. Met de geplande ontgravingsdiepte (tot ca. 0,70 m+NAP op de locatie van de liftput, zie paragraaf 3.4) zou de Romeinse cultuurlaag kunnen worden aangesneden. De beschoeiingspalen en de laag met grote rolstenen (aangetroffen in 1931/1932) zullen vermoedelijk niet in beeld komen, aangezien deze enigszins dieper lagen.

De zuidelijke helft van het huidige plangebied zou mogelijk wel binnen de contouren van de vicus gelegen kunnen hebben. Als gevolg kunnen zich hier Romeinse bewoningssporen bevinden. Daarbij valt te denken aan onder meer kuilen, afvalkuilen, paalkuilen, wandgreppels, waterputten, greppels, perceelsscheidingen, sporen van ambachtelijke activiteiten, en degelijke. Aangezien er in de zuidelijke helft van het plangebied echter geen bodemingrepen zullen plaatsvinden, zullen er waarschijnlijk geen Romeinse sporen in beeld komen.

De Middeleeuwen

Het plangebied ligt vermoedelijk geheel binnen de contouren van de middeleeuwse handelswijk Stathe. In het verleden zijn er in de omgeving van het plangebied regelmatig achtste- tot tiende-eeuwse ophogingslagen en vondsten aangetroffen, maar het aantal gedocumenteerde grondsporen uit deze periode is zeer beperkt. Er zijn slechts enkele kuilen en paalkuilen waargenomen. Vandaar dat de te verwachten structuren en sporen moeilijk zijn te omschrijven. Globaal kan worden gezegd dat er, afgezien van ophogingslagen, gebouwsporen (paalkuilen, wandgreppels, haarden), erfafscheidingen (greppels en vlechtwerkstructuren), waterputten, allerlei sporen van ambachtelijke activiteiten (haarden, opslagkuilen, ovens, etc.) en overige sporen (onder andere afvalkuilen) kunnen worden verwacht.

Vanaf het begin van de elfde eeuw werd het plangebied Steenweg 17 steeds meer onderdeel van een grootschalig verstedelijkingsproces. Na het ontstaan van de stadsomwalling rond 1122 na Chr. zal deze verstedelijking nog sneller zijn toegenomen. Uit de periode van de elfde tot in de veertiende eeuw kunnen, afgezien van

ophogingslagen, dan ook diverse sporen worden verwacht die met dit verstedelijkingsproces in verband te brengen zijn: sporen van in hout uitgevoerde huizen (paalkuilen, wandgreppels, haarden), sporen van in baksteen of tufsteen uitgevoerde huizen (muren, funderingen, kelders, vloeren), waterputten en overige sporen (onder andere afvalkuilen) kunnen worden verwacht. Zeer waarschijnlijk zal het grafveld van de Buurkerk zich niet tot aan deze zijde van de Steenweg hebben uitgestrekt, al kan de aanwezigheid van menselijke resten niet geheel worden uitgesloten.

3.3 Doel- en vraagstelling van de archeologische begeleiding

De doelstellingen van de archeologische begeleiding zijn: het onderzoeken en documenteren van eventueel aanwezige archeologische sporen en bodemopbouw (zowel antropogeen als natuurlijk) voorafgaand aan vernietiging door het geplande grondverzet en veiligstellen van vondstmateriaal met het doel informatie te behouden die van belang is voor de kennisvorming van het verleden. Van de archeologische resten moet onder meer de aard, de ouderdom, de kwaliteit en de omvang worden bepaald. De verkregen informatie draagt bij aan de te ontwikkelen Utrechtse beschermings- en onderzoeksagenda.

3.3.1 Onderzoeksvragen

De onderzoeksvragen hebben betrekking op de Romeinse periode, de vroegmiddeleeuwse situatie en de laatmiddeleeuwse bewoning.

Natuurlijke bodemopbouw

- Algemeen: Wat is de geologische, geomorfologische en bodemkundige opbouw van het plangebied en wat is de relatie met de archeologische resten?
- Zijn er bedding- en/of oeverafzettingen aanwezig in het plangebied? Zo ja, waaruit bestaan ze, op welke diepte bevinden ze zich en kunnen ze worden gedateerd?
- Op welke hoogte gaat de natuurlijke bodemopbouw over in antropogene ophogingslagen/sporen?
- Is er sprake van een overstromingslaag?
- Kan op basis van de accretievlakken in de beddingafzettingen een uitspraak worden gedaan over de verplaatsingsrichting van de rivierbedding?

De Romeinse periode

- Zijn er rivierbeschoeiingen uit de Romeinse periode aanwezig? Zo ja, wat is hun oriëntatie, waaruit bestaan ze, op welke hoogte bevinden ze zich en kunnen ze worden gedateerd? Is er in eventuele rivierbeschoeiingen een fasering waarneembaar, zoals in 1931/1932 werd vermoed tijdens waarnemingen direct ten oosten van het

plangebied Steenweg 17? Zijn er in het huidige plangebied aanwijzingen voor scheepvaart in de Romeinse periode?

- Is de Romeinse cultuurlaag met tweede-/derde-eeuwse vondsten aanwezig die in 1931/1932 direct ten oosten van het plangebied werd aangetroffen? Zo ja, waaruit bestaat deze laag? Duikt deze laag in noordelijke richting, zoals destijds werd vastgesteld? Wat is de relatie tussen deze cultuurlaag en eventuele Romeinse rivierbeschoeiingen? Kan de cultuurlaag nauwkeuriger worden gedateerd?
- Zijn er Romeinse ophogingslagen aanwezig? Zo ja, op welke hoogte bevinden zij zich, waaruit bestaan ze en kunnen ze worden gedateerd?

- Zijn er aanwijzingen voor de aanwezigheid van de laag met grote rolstenen die in 1931/1932 werd aangetroffen direct ten oosten van het plangebied? Zo ja, waar en op welke hoogte bevindt deze laag zich. Kan er iets worden gezegd over de aard en datering van deze laag met grote stenen?

- Zijn er grondsporen en/of vondsten van vicusbewoning aanwezig in het plangebied? Zo ja, waaruit bestaan deze, waar bevinden ze zich en kunnen ze worden gedateerd?
- Zijn er sporen en/of vondsten aanwezig die duiden op ambachtelijke activiteiten binnen de vicus, zoals bij voorbeeld de Romeinse metaalslakken die in 1996 vlak ten westen van de toren van de Buurkerk werden aangetroffen?

De vroegmiddeleeuwse periode

- Zijn er sporen en/of vondsten aanwezig die in verband gebracht kunnen worden met de vroegmiddeleeuwse handelsnederzetting die als Stathe wordt aangeduid? Zo ja, waar bevinden deze zich, op welke hoogte worden ze aangetroffen en waaruit bestaan ze?

- Duiden de vondsten op het ontstaan van Stathe kort na het midden van de achtste eeuw na Chr. of geven ze aanleiding een andere begindatering te veronderstellen?

- Zijn er aanwijzingen voor scheepvaart ten tijde van het bestaan van Stathe? Zo ja, waaruit bestaan deze en kunnen ze nauwkeuriger worden gedateerd?

- Zijn er vroegmiddeleeuwse ophogingslagen aanwezig? Zo ja, op welke hoogte bevinden zij zich, waaruit bestaan ze en kunnen ze worden gedateerd?

- Zijn er aanwijzingen voor vroegmiddeleeuwse ambachtelijke activiteiten, zoals bijvoorbeeld de in 1996 vlak ten westen van de toren van de Buurkerk aangetroffen barnsteenfragmenten en afval van bewerking van hertengewei?

- Worden de vroegmiddeleeuwse sporen en/of lagen afgedekt door een 10 cm dikke, schone kleilaag zoals in 1996 vlak ten westen van de toren van de Buurkerk werd waargenomen? Zo ja, kan deze kleilaag worden gedateerd en kan de aanwezigheid ervan worden verklaard?

Volle en late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

- Zijn er ophogingslagen uit de volle en late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd aanwezig? Zo ja, op welke hoogte bevinden zij zich, waaruit bestaan ze en kunnen ze worden gedateerd?
- Zijn er sporen en/of vondsten uit de volle en late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd in het plangebied aanwezig? Zo ja, waaruit bestaan ze, wat is de aard hiervan en kunnen ze worden gedateerd?
- Hebben er in de Middeleeuwen in hout uitgevoerde gebouwen gestaan binnen het plangebied? Zo ja, wat voor gebouwen waren dit en kunnen ze worden gedateerd?
- Zijn er aanwijzingen voor de aanwezigheid van in tufsteen uitgevoerde huizen, zoals eerder al op het perceel van bijvoorbeeld Choorstraat 7 werden aangetroffen? Zo ja, kunnen deze huizen worden gedateerd?
- Van wanneer dateren de oudste in baksteen uitgevoerde huizen in het huidige plangebied?
- Zijn er beerputten aanwezig? Zo ja, kan er op basis van de inhoud ervan iets worden gezegd over de materiële cultuur, sociale status en voedingspatronen van de bewoners?
- Hoe zag de percelering van het onderzoeksterrein er in de loop van de tijd uit? Zijn er veranderingen in de richting van de percelering en zijn deze te dateren?
- Liggen binnen het onderzoeksterrein meerdere (delen van) voormalige kavels? Op welk deel van de kavels bevond het onderzoeksterrein zich in elke periode (bebouwing, voorterreinen, achterterreinen)?

3.4 Methode en uitvoering

Nadat in het plangebied bovengronds alles was gesloopt, heeft men in de kelders alle tussenmuren verwijderd. De westelijke keldermuur (d.w.z. de keldermuur tegen de oostelijke achtergevel van Hekelsteeg 12-18 aan) was een twintigste-eeuwse, halfsteens muur. Hierin heeft men twee grote gaten met een breedte van 2,5 tot 3 m gemaakt (afb. 3.2). Zo'n ca. 30 cm achter deze muur trof men oud muurwerk aan. De holle ruimte tussen beide muren zat vol met asbesthoudend materiaal. Nadat dit was gesaneerd, kon er op 29 augustus een archeologische waarneming worden gedaan om het oude muurwerk en het grondpakket daaronder te documenteren. Allereerst is het bovenaanzicht van het muurwerk gedocumenteerd. Deze put (put 1 genoemd) had afmetingen van maximaal 12x1,75 m. Daarna is het profiel vastgelegd. Dat profiel werd gedeeltelijk aan het zicht onttrokken door de restanten van de twintigste-eeuwse keldermuur, waarvan nog drie delen overeind stonden. De funderings- en muurresten zijn vervolgens bestudeerd door bouwhistoricus J. van de Hoeve (Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht). Uit de ophogingslagen onder het muurwerk zijn vondsten verzameld.

De liftput

Op 27 en 30 september is een tweede waarneming gedaan tijdens het uitgraven van het gat voor de te realiseren liftput (afb. 3.3). De ontgraving (put 2 genoemd) had een omvang van 3,2 x 3,1 m en een diepte van 2 m

Afb. 3.2 Het plangebied tijdens de eerste waarneming, gezien in noordelijke richting. Boven maaiveld is alles gesloopt en ook de tussenwanden in de kelder zijn verwijderd. In de westelijke, twintigste-eeuwse keldermuur heeft men twee grote gaten aangebracht, waarachter (post)middeleeuws muurwerk zicht werd (onder jalon).

Afb. 3.3 Bij het uitgraven van de liftput diende het bovenste deel van de grond apart gehouden te worden vanwege vervuiling (gezien in zuidelijke richting).

Afb. 3.4 Het slopen van de beton-/cementfundering leidde tot verstering van het omringende bodemarchief, waardoor er slechts één vlak aangelegd kon worden (gezien in noordwestelijke richting).

onder de bovenzijde van de bestaande keldervloer (ca. 2,74 m+NAP). Aangezien het straatniveau in de Massegast ca. 5 m+NAP bedraagt, bedroeg de ontgravingsdiepte ca. 4,25 m onder straatniveau. Bij het uitgraven van de put is continu een archeoloog aanwezig geweest.

Er kon slechts één (provisorisch) vlak worden gedocumenteerd, dat lag op een hoogte van ca. 2,0 m+NAP. Er bleek een 1,25 m brede en 1,5 m hoge beton-/cementfundering dwars door de put te lopen, waarin een grote stalen H-profielbalk was meegegoten. Deze fundering moet zijn aangebracht vanwege het samenvoegen van de kelders van Steenweg 17 en de twee panden in de Massegast. Het slopen van deze fundering leidde tot versterking van het omringende bodemarchief (afb. 3.4). Hierdoor was het niet mogelijk om diepere vlakken aan te leggen. Wel konden het west-, noord- en oostprofiel worden aangelegd en gedocumenteerd. Het zuidprofiel was door de graafmachine te beschadigd om leesbaar te maken en is niet vastgelegd. Het bleek praktisch onmogelijk om met de metaaldetector te zoeken vanwege het betonijzer in de keldervloer en het betonijzer in de vier heipalen, die in de weken daarvoor door de keldervloer waren geboord (en de liftschacht moeten gaan dragen). Het aantal metaalvondsten tijdens deze tweede waarneming is dan ook beperkt tot een nagelfragment.

Afb. 4.1 De allesporen-kaart.

4 Resultaten

4.1 De sporen

Tijdens de eerste waarneming in put 1 werden hoofdzakelijk muur- en funderingsresten gevonden, daterend uit zowel de late Middeleeuwen als de zeventiende of achttiende eeuw. Daaronder bevonden zich middeleeuwse ophogingslagen. Tijdens de archeologische begeleiding van het uitgraven van de liftput in put 2 werden onder de keldervloer eveneens ophogingslagen aangetroffen, die echter enkele eeuwen ouder waren. In en onder deze lagen werden diverse sporen aangetroffen, waarvan de oudste vermoedelijk uit de tiende of elfde eeuw dateert.

4.1.1 Sporen van de eerste waarneming (put 1)

Hekelsteeg 12 en 14

Ter hoogte van het pand Hekelsteeg 12 en 14 werden restanten van twee funderingen aangetroffen (afb. 4.1 t/m 4.3). De oudste was S6, die werd waargenomen over een afstand van 2,85 m. De fundering was volledig opgetrokken uit hergebruikte kloostermoppen van 31x16x7,5 cm uit de dertiende of veertiende eeuw. Van deze ondiepe fundering werden slechts de onderste vier lagen aangetroffen. De onderste twee lagen waren anderhalf-steens breed en bestonden uit zowel hele als halve kloostermoppen. De onderkant hiervan lag op 4,10 m+NAP, wat neerkomt op een diepte van ca. 90 cm onder het straatniveau in de Masegast. De bovenste twee lagen waren één-steens breed en bestonden enkel uit hele bakstenen. De bovenzijde hiervan lag op 4,37 m+NAP, dus zo'n 63 cm onder straatniveau. Aan de oostzijde vormden de vier steenlagen een rechte zijde, terwijl aan de westzijde de onderste twee lagen een halve steen uitsprongen. Fundering S6 liep aan de noordzijde tegen de twintigste-eeuwse keldermuur aan en was daar afgebroken. Ook aan de zuidzijde heeft de fundering vermoedelijk verder doorgelopen.

Strak tegen de fundering S6 aan werd fundering S7 aangetroffen, die een lichte ronding vertoont. Aangezien S7 over de uitspringende onderste twee steenlagen van S6 heen lag, moet S7 jonger zijn. Deze fundering werd waargenomen over een lengte van 3,6 m, maar lijkt zowel aan de noord- als zuidzijde afgebroken te zijn. Fundering S7 bestaat uit kloostermoppen van 31x14x7,5 cm, waarvan zes lagen in beeld zijn gekomen. Het blijkt grotendeels om gefragmenteerde kloostermoppen te gaan, wat doet vermoeden dat er sprake is van hergebruik. De

Afb. 4.2 De funderingen S6 (rechts) en S7 (links) op vlakniveau, gezien in noordelijke richting.

fundering is zeer rommelig van structuur. De bovenkant van S7 bevond zich op 4,55 m+NAP, dus ca. 45 cm onder straatniveau. De onderzijde is niet in beeld gekomen, maar bevond zich in ieder geval dieper dan 4,1 m+NAP (= ca. 90 cm onder straatniveau). Het lijkt niet aannemelijk dat beide funderingen gelijktijdig hebben gefunctioneerd. Vermoedelijk is S7 de opvolger van S6, wat duidt op een aanzienlijke verbouwing of complete nieuwbouw. Aangezien zowel fundering S6 als S7 zich uitstreckte ter hoogte van Hekelsteeg 12 en 14 kan worden vermoed dat deze twee panden in één keer zijn gebouwd én ver-/herbouwd.

Hekelsteeg 16

Ter hoogte van dit pand werd een middeleeuwse keldermuur en een jongere fundering aangetroffen,

Afb. 4.3 De funderingen S6 (voorgond) en S7 (achtergrond) in het profiel.

Afb. 4.4 De middeleeuwse keldermuur S5, gezien in zuidelijke richting.

die gedeeltelijk boven elkaar lagen. De keldermuur S5 was gemaakt van kloostermoppen van 32-32,5x14,5-15x7,5-8,5 cm (afb. 4.4). Dit duidt op een dertiende- of veertiende-eeuwse datering. De keldermuur had een lengte van 3,1 m en was één-steens breed. De muur bestond min of meer uit twee tegen elkaar geplaatste half-steens muren, die door middel van incidentele dwars geplaatste kloostermoppen met elkaar verbonden waren (afb. 4.5). Deze weinig solide bouwwijze had het verzakken van de binnenste schil tot gevolg. Aan de noord- en zuidzijde was te zien dat de muur oorspronkelijk dwarsmuren heeft gehad in oostelijke richting, die echter ooit zijn afgebroken. De aangetroffen keldermuur is dus de kopse muur van een kelder, die bij het pand Masegast 17 moet hebben behoord. De keldermuur werd waargenomen tot een diepte van 2,8 m+NAP, wat neerkomt op een diepte van 2,2 m onder straatniveau. De onderkant van de muur bevond zich echter nog dieper en is niet in beeld gekomen. Aan de zuidzijde was nog een klein deel van de zuidelijke keldermuur aanwezig (S2), die ca. 50 cm uitstak ten westen van de westelijke keldermuur. Deze muur was vervaardigd van kloostermoppen van 31x15,5x7 cm. Op het vlak en in het profiel was te zien dat de bovenzijde van deze zuidelijke keldermuur zo'n 20 cm was verzakt in zuidelijke richting.

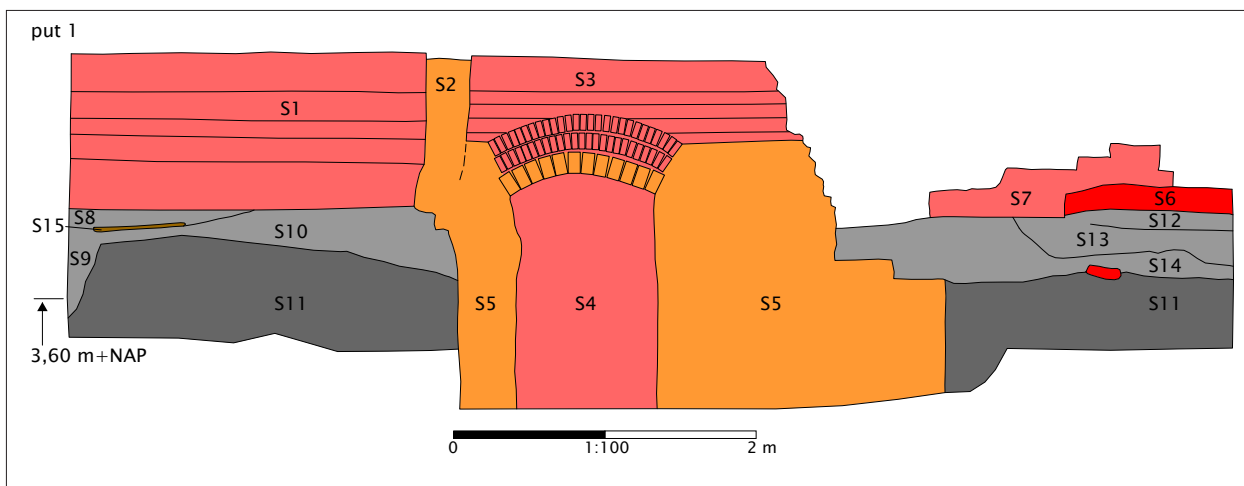
Afb. 4.5 Detail van de middeleeuwse keldermuur S5, gezien in zuidwestelijke richting. Zichtbaar is een afgebroken, dwars geplaatste kloostermop. Aan de linkerkant is te zien dat de binnenste schil van de keldermuur is verzakt.

In de westelijke keldermuur bevond zich een ruim 90 cm brede doorgang met een waargenomen hoogte van 1,55 m. De doorgang is hoger geweest, maar aangezien de onderzijde van de keldermuur niet in beeld is gekomen, kan de totale hoogte niet worden bepaald. De doorgang was aan de bovenzijde voorzien van een gemetselde boog. Deze boog kende drie steenlagen, waarvan de onderste was vervaardigd van kloostermoppen (afb. 4.8). Deze hadden lengtes van 28,5 tot 30 cm, breedtes van 13,5 tot 15 cm en diktes van 6 tot 7 cm. De twee steenlagen daarboven hadden aanzienlijk kleinere steenformaten en vormen een latere toevoeging. Deze toevoeging stamt uit dezelfde fase als de zeventiende-eeuwse fundering S3, die op de westelijke keldermuur rustte (zie onder). De functie van de doorgang is niet met zekerheid bekend. Mogelijk diende de doorgang om de kelder onder Massegast 17 vanaf de buitenzijde te bereiken.

In de zeventiende eeuw werd er een 2,1 m lange en 85 cm brede fundering (S3) aangelegd. Deze was vervaardigd van bakstenen van 23x10,5x4 cm en vertoonde vier versnijdingen. De onderkant ervan bevond zich op een hoogte van ca. 4,6 m+NAP (ca. 40 cm onder straatniveau) en rustte op de middeleeuwse keldermuur S5. De bovenzijde van S3 lag op een hoogte van 5,18 m+NAP, dus zo'n 18 cm boven straatniveau. De fundering lag aan de zuidzijde strak tegen de verzakte zuidelijke middeleeuwse keldermuur aan. De fundering S3 behoort tot het pand Hekelsteeg 16. Bij de bouw hiervan diende de toegang tot de kelder van Massegast 17 kennelijk intact te blijven,

Afb. 4.6 De kopse kant van de zuidelijke middeleeuwse keldermuur, gezien in oostelijke richting.

Afb. 4.7 Het profiel in put 1, gezien in westelijke richting.

Afb. 4.8 De onderzijde van de boog van de doorgang door keldermuur S5.

want de boog boven deze doorgang werd met twee extra steenlagen verstevigd. In een latere fase is deze doorgang alsnog dichtgezet door de toevoeging van een half-steens muur aan de westzijde (S4) (afb. 4.1, 4.9 en 4.10). Wanneer deze dichtzetting heeft plaatsgevonden kon niet worden bepaald.

Hekelsteeg 18

Ter hoogte van het meest zuidelijke pand langs de steeg werd over een afstand van 3,75 m fundering S1 gedocumenteerd, die nog vier steenlagen opgaand werk had. Deze werd aan de oostzijde geheel blootgelegd, aan de

westzijde slechts de bovenste ca. 30 cm. De onderkant van de fundering lag op 4,16 m+NAP (ca. 85 cm onder straatniveau), de bovenzijde op 4,91 m+NAP (ca. 10 cm onder straatniveau). De fundering bestond uit tien lagen middeleeuwse kloostermoppen (afmetingen niet bekend) en vertoonde vier versnijdingen. Gezien de zeer harde mortel waarmee deze fundering was vervaardigd, mag ervan worden uitgegaan dat de kloostermoppen in een post-middeleeuwse fase zijn hergebruikt. Op de fundering bevonden zich vier lagen van het opgaande werk, waarvan de bovenkant lag op 5,22 m+NAP, dus ruim 20 cm boven straatniveau. Dit opgaande werk was gemetseld

Afb. 4.9 Fundering S3, gezien richting het oosten, met daarvoor de dichtzetting (S4) van de doorgang.

Afb. 4.10 De dichtzetting (S4), gezien in westelijke richting vanuit de doorgang.

van stenen van 23x10,5x4 cm. De muur vertoonde een 5-lagenmaat van 28 tot 28,5 cm. De combinatie van steenformaat en 5-lagenmaat duidt op een datering in de zeventiende of achttiende eeuw. Waarschijnlijk werd ook de fundering van hergebruikte kloostermoppen in deze eeuw aangelegd.

Aan de noordzijde staat de fundering S1 strak tegen de tegen de verzakte zuidelijke middeleeuwse keldermuur S2 aan, net als fundering S3 aan de noordzijde. De funderingen S1 en S3 vertonen echter nog meer opvallende overeenkomsten. Fundering S3 is vervaardigd van dezelfde bakstenen als het opgaande werk van S1, namelijk stenen van 23x10,5x4 cm. Bovendien vertonen beide funderingen vier versnijdingen. Vermoedelijk zijn de beide funderingen dan ook tegelijkertijd aangelegd en vormden ze de oostelijke achtergevel van een pand dat Hekelsteeg 16 en 18 besloeg. Daarmee lijkt de situatie op de noordelijker gelegen Hekelsteeg 12 en 14, waar aan de oostzijde eveneens een fundering werd aangetroffen die zich over beide percelen uitstrekte.

Ophogingslagen

Onder de fundering S1 werden twee ophogingslagen aangetroffen. De onderste (S11) bestond uit donkergrijs tot zwarte lichte klei, die zeer humeus was (zie afb. 4.7 en 4.12). Hierin werden onder meer schelpen, dierlijke botten, ijzeren nagels en aardewerkscherven aangetroffen (vondstnummer 1). Op basis van dit aardewerk kan deze

laag worden gedateerd in de eerste helft van de dertiende eeuw. Aan de zuidzijde van het plangebied bevond de bovenzijde van deze laag zich op ca. 3,95 m+NAP, dus zo'n 1,05 m onder straatniveau. De onderkant ervan is niet in beeld gekomen, maar moet op dit punt dieper dan 3,2 m+NAP hebben gelegen. Ook onder de funderingen S6 en S7 aan de noordzijde van het plangebied werd deze ophogingslaag aangetroffen. De bovenzijde bevond zich hier op 3,7 m+NAP, de onderkant moet dieper dan 2,90 m+NAP hebben gelegen.

Boven deze laag bevond zich een dunnere ophogingslaag (S10), die bestond uit een grijze zware zavel en maximaal 40 cm dik was (zie afb. 4.7 en 4.12). De bovenkant hiervan lag rond 4,15 m+NAP (ca. 85 cm onder straatniveau). Laag S10 was eveneens zeer humeus en bevatte enkele fragmenten lei- en tufsteen, twee kleine aardewerkscherven (twaalfde- en/of dertiende-eeuws) en daktegelfragmenten (vondstnummer 2). Van enkele vondsten kon niet worden vastgesteld of ze uit de onderste of de bovenste ophogingslaag kwamen (vondstnummer 3). Hieronder bevond zich roodbakkend aardewerk en (mogelijk) bijna-steengoed. Dit doet vermoeden dat de bovenste ophogingslaag tot aan het einde van de dertiende of de vroege veertiende eeuw doorloopt. Aan de zuidzijde van het profiel (zie afb. 4.7) was te zien dat vanuit de bovenste ophogingslaag een spoor (S9) was ingegraven in de onderste laag. Bovendien werd in de bovenste ophogingslaag een dunne leemlaag aangetroffen (S15), die mogelijk als

Afb. 4.11 Fundering S3 (voorgrond) en S1 (achtergrond), gezien in zuidelijke richting.

Afb. 4.12 Fundering S1 zoals zichtbaar in het profiel van put 1. Aan de rechterzijde is nog net de middeleeuwse zuidelijke kelderdeur S2 zichtbaar, die aan de bovenzijde in zuidelijke richting is verzakt.

vloerniveau geïnterpreteerd moet worden. De laag boven deze leemlaag (S8) heeft eenzelfde samenstelling als S10.

Aan de noordzijde van het profiel werden boven ophogingslaag S 11 drie dunne ophogingslagen aangetroffen, die gezamenlijk zo'n 45 cm dik waren. De onderste (S14) bestond uit humeuze grijze lichte klei met een zandbijmenging en leemkluitjes, botfragmenten, mortel en baksteengruis. De laag daarboven (S13) was een zeer humeuze lichte klei met schelpen en aardewerk- en botfragmenten. De bovenste laag (S12) bestond uit grijze lichte klei met leemlaagjes en een kleine hoeveelheid baksteengruis. Er werden twee scherven van één potindividu aangetroffen, waarvan echter niet kon worden vastgesteld uit welke van de drie lagen deze afkomstig waren (vondstnummer 4). Het gaat om twee fragmenten van een Pingsdorf beker. Vermoedelijk zijn deze drie ophogingslagen aan de zuidzijde van het profiel als één laag (namelijk S10) te interpreteren.

4.1.2 Sporen van de tweede waarneming (put 2)

Tijdens de tweede waarneming werden twee ophogingslagen, drie greppels, een paal, een mestkuil, een beerput en twee overige sporen aangetroffen. Funderingen en muurresten ontbraken. Daarnaast werd de top van de natuurlijke bodemopbouw aangetroffen. Deze bestond uit een lichtgrijze, lichte klei, waarin geen gelaagdheid waarneembaar was. De top hiervan bevond zich op een hoogte van 1,35 m onder de keldervloer, wat neerkomt op ca. 1,4 m+NAP (ca. 3,75 m onder straatniveau).

Greppel S1

Op het vlak waren twee sporen zichtbaar, waaronder de noord-zuid georiënteerde greppel S1 (afb. 4.13 en 4.14). De greppel strekte zich uit over de gehele lengte van de put en was aanwezig in zowel het noord- als zuidprofiel. De greppel had een breedte van ca. 1,15 m, een diepte van 85 cm onder de betonvloer en kende twee vullingslagen. De onderste daarvan was zeer humeus en bevatte onder andere takkenresten, klein dierlijk botmateriaal en enkele leerfragmenten. De bovenste vullingslaag bestond uit een grijze zware zavel met houtskoolresten en aardewerkfragmenten. Het weinige vondstmateriaal uit de greppel (vondstnummer 6) kan niet heel nauwkeurig worden gedateerd en stamt – afgezien van een Romeinse scherf – uit de elfde en/of twaalfde eeuw. Het is echter waarschijnlijk

dat de Pingsdorfrand van de algemene aanlegvondsten (vondstnummer 5) uit de bovenste vullingslaag van deze greppel komt. Deze rand dateert vermoedelijk uit de eerste helft van de twaalfde eeuw.

De greppel S1 werd versneden door een klein spoor (S8), dat alleen in het noordprofiel werd aangetroffen. Het bestond uit een tamelijk humeuze donkergrijze tot donkerbruine zware zavel, waarin geen vondsten werden aangetroffen.

Bovenste ophogingslaag S5/S6

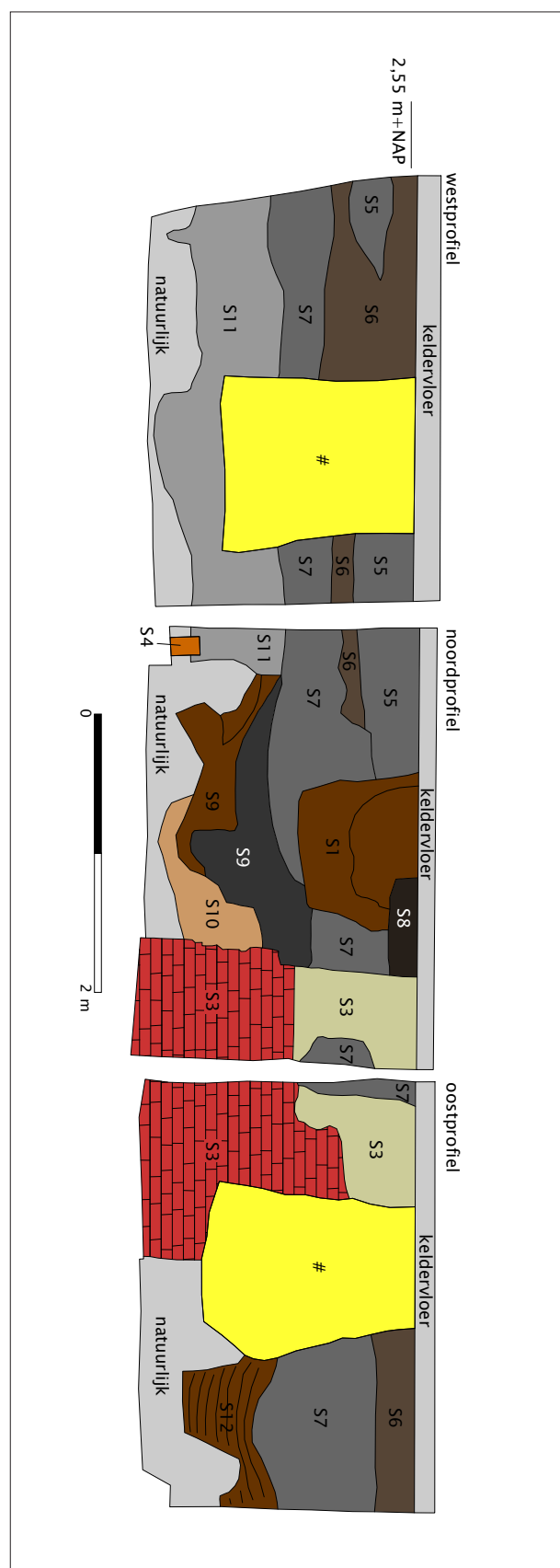
Greppel S1 lijkt door een ophogingspakket heen te zijn gegraven. Dit pakket heeft een totale waargenomen dikte van maximaal 55 cm, maar de bovenkant is vermoedelijk vergraven en het pakket zal oorspronkelijk dikker zijn geweest. Het ophogingspakket bestond uit twee lagen. De onderste (S6) was een donkerbruine en zeer humeuze lichte zavel en was zichtbaar in het oost-, noord- en westprofiel. De bovenste laag (S5) betrof een bruingrijze zware zavel en werd gedocumenteerd in het noord- en westprofiel. Een scherp blauwgrijs aardewerk uit laag S6 (vondstnummer 14) is niet nauwkeuriger te dateren dan 1000-1250 na Chr. De top van het pakket bevond zich direct onder de keldervloer, dus op ongeveer 2,55m+NAP.

Onderste ophogingslaag S7

Onder laag S5/S6 bevond zich een oudere ophogingslaag (S7), waarvan de top lag rond 2,35 m+NAP. Deze was maximaal 85 cm dik en bestond uit tamelijke schone grijze zware zavel met wat houtskool. Er zijn vondsten aan deze laag toegeschreven (vondstnummer 7), al kan niet worden uitgesloten dat er vermenging met overige contexten heeft plaatsgevonden. Dit vondstnummer kan niet nauwkeuriger worden gedateerd dan elfde- en/of twaalfde-eeuws. Vondstnummer 13 komt echter wel met zekerheid uit S7 en werd aangetroffen in het westprofiel. Op basis hiervan dateert deze laag vermoedelijk in de eerste helft van de elfde eeuw.

Greppel S9

Onder ophogingslaag S7 werd een greppel aangetroffen. Deze is alleen in het noordprofiel gedocumenteerd, maar bij het uitgraven van de put was te zien dat de greppel doorliep tot in het zuidprofiel. De greppel lag min of meer op dezelfde plek als greppel S1 en had tevens dezelfde oriëntatie, namelijk noord-zuid. Greppel S9 had twee vullingslagen en was bovenin zo'n 2 m breed. De bovenste vullingslaag bestond uit grijze zware zavel zonder vondstmateriaal. De onderste vullingslaag bestond uit donkerbruine en zeer humeuze zware zavel. In deze humeuze laag bevonden zich platte concreties met een vreemde samenstelling (verbrandingsafval?), waarvan er één is meegenomen (vondstnummer 9). Op basis van de overige vondsten uit deze onderste vullingslaag dateert dit spoor uit de negende en/of tiende eeuw.

Afb. 4.13 Het west-, noord- en oostprofiel van de liftput (put 2).

Afb. 4.14 Het noordprofiel van put 2.

Afb. 4.15 Het westprofiel van put 2.

Greppel S10

Onder greppel S9 bevond zich nog een spoor, namelijk greppel S10. De vulling ervan was sterk gelaagd en bestond uit lagen grijze, bruine en lichtgrijze zware zavel met veel fosfaat (ingespoeld vanuit de beerput direct daarnaast gelegen; zie onder). Deze greppel is gedocumenteerd in het noordprofiel, maar was ook tijdens het uitgraven van de liftput op vlakniveau zichtbaar. Ook was op het vlak, in het noordprofiel en in het (niet gedocumenteerde) zuidprofiel waarneembaar dat de greppel werd versneden door greppel S9. Van S10 kon de breedte niet worden vastgesteld, maar deze heeft in ieder geval meer dan 1,10 m bedragen. Ook de diepte is niet bekend, maar moet meer dan 75 cm hebben bedragen. Uit greppel S10 komt slechts één klein wandscherfje (vondstnummer 11), dat niet nauwkeuriger gedateerd kan worden dan vóór de elfde eeuw.

Spoor S11

In het noord- en westprofiel was een groot spoor zichtbaar (S11). In het noordprofiel was te zien dat dit aan de oostzijde een steile insteek had en greppel S9 versneed. De diepte van het spoor is minstens 90 cm geweest. Het spoor had een vulling van lichtgrijze en grijs gevlekte, lichte klei met een kleine hoeveelheid fosfaat en houtskool, maar zonder vondstmateriaal. Spoor 11 leek te worden afgedekt door ophogingslaag S7 en moet dus dateren uit de eerste helft van de elfde eeuw of eerder. Het is niet duidelijk of het een grote kuil of een (in de lengte aangesneden) greppel is.

Afb. 4.16 De paal S4 en een deel van het noordprofiel van put 2.

Afb. 4.17 Het oostprofiel van put 2.

Eikenhouten paal S4

Tijdens het uitgraven van de liftput werd op een diepte van ca. 1,5 m onder de bovenzijde van de keldervloer een eikenhouten paal zichtbaar in de uiterste noordwesthoek van de put (afb. 4.16). De paal was rond en had een diameter van 12 cm. De onderzijde ervan is niet in het zicht gekomen, maar moet op meer dan 1,9 m onder de keldervloer hebben gelegen. Als gevolg van de manier waarop de liftput werd uitgegraven kon niet worden vastgesteld of de paal werd afgedekt door de ophogingslagen S5/S6 en S7 of er doorheen was gegraven. Hierdoor is ook de relatieve ouderdom van de paal niet bekend. Er is een dendro-monster van de paal genomen (vondstnummer 10), dat is onderzocht door Stichting Ring. Helaas bleek het monster niet geschikt voor het vaststellen van een datering.

Mest-/beerkuil S12

In het oostprofiel was kuil S12 te zien (afb. 4.17). Deze was gevuld met sterk gelaagde mest of beer (geen monster genomen). De kuil was minstens 1,15 m breed en meer dan 65 cm diep. De kuil leek te worden afgedekt door ophogingslaag S7, wat betekent dat kuil S12 moet dateren uit de eerste helft van de elfde eeuw of eerder. Er zijn geen vondsten afkomstig uit de mest- of beerkuil.

Afb. 4.18 De beerput S3, gezien in noordoostelijke richting.

Beerput S3

In de noordoosthoek van put 2 werd op het vlak een beerput aangetroffen (S3), die tevens in het noord- en oostprofiel is gedocumenteerd (afb. 4.18). Eén van de vier onlangs aangebrachte heipalen voor de lift was middenin de beerput gesitueerd. De beerput was vervaardigd met behulp van een gestapelde bakstenen ring. Deze ring ging gedeeltelijk schuil achter het noord- en oostprofiel en bevond zich gedeeltelijk onder de recente cement-fundering die dwars door de put liep. De buitendiameter van de ring was ca. 1,4 m, de binnendiameter bedroeg ongeveer 1,15 m. Er was een aanzet van een koepel zichtbaar. De waargenomen bovenkant hiervan bevond zich ca. 70 cm onder de bovenkant van de betonnen keldervloer. De koepel zal nog hoger hebben doorgelopen, maar was grotendeels ingestort. De insteek van de beerput boven de koepel bestond uit geel zand (noordprofiel) en bruingrijze zware zavel met puin en mortel (oostprofiel). Hieruit komen een scherp roodbakend aardewerk en een pijpensteel, die duiden op een achttiende-eeuwse datering (vondstnummer 8). De beerput is ooit vermoedelijk bewust dichtgegooid, want de vulling bestond uit een zeer puin- en mortelrijk pakket. Vanaf een diepte van 2 m onder de bovenkant van de keldervloer is handmatig een klein en ca. 60 cm diep gat gespit in de vulling van de beerput, maar de onderkant hiervan kwam niet in beeld. Dat betekent dat de beerput dieper is geweest dan ca. 0,15 m+NAP. Er werd in dit gat geen beervulling aangetroffen. Wel kon worden vastgesteld dat het grondwater zich ongeveer op 2,45 m onder de bovenkant van de betonvloer bevond, dus op ca. 0,30 m+NAP.

De bakstenen van de beerput S3 waren bijna alle fragmentarisch. Aangezien ze niet gemetseld waren, maar wel veelal mortelresten vertoonden, mag er van worden uitgegaan dat het hergebruikt materiaal betreft. Ook de grote variëteit in baksteenformaten duidt hierop. Er werd

Afb. 4.19 Polychrome wandtegel met een bloem op grondje met een luchtaanduiding (vondstnummer 12). De tegel dateert uit de periode 1600-1630 en is mogelijk in Rotterdam geproduceerd (Foto: H. Lagers).

slechts één complete baksteen aangetroffen (18,5x9x4,5 cm). De gefragmenteerde stenen hadden breedtes/diktes van 12,5x5, 14x6,5, 11x4, 11x4,5, 14,5x7, 15x7,5 en 15x8 cm. In de vulling van de beerput werden onder andere bakstenen (25x11,5x5 en 18x9x4,5 cm), een rode, ongeglazuurde plavuis (15,5x15,5x3,5 cm), een grijze, ongeglazuurde plavuis (17,5x17x5x2,4 cm) en een polychrome wandtegels met bloemmotief aangetroffen (1600-1630; afb. 4.19). Ook zat er een randscherf van een witbakkende vuurtest met geel glazuur (ca. 1675-1750) en een pijpensteel in (vondstnummer 12). De beerput dateert vermoedelijk uit de zeventiende eeuw en lijkt tot in de achttiende eeuw te hebben gefunctioneerd.

5 Synthese

De natuurlijke bodemopbouw

Op een hoogte van 1,4 m+NAP (ca. 3,75 m onder straat-niveau) werd de bovenzijde van de natuurlijke bodemopbouw aangetroffen. Deze bestond uit lichtgrijze, lichte klei, waarin geen gelaagdheid werd waargenomen. De onderkant van dit kleipakket kwam niet in beeld, maar moet dieper dan 0,60 m+NAP hebben gelegen. Deze natuurlijke laag kon niet worden gedateerd.

De oudste vondsten

De oudste vondsten dateren uit de Romeinse periode en bestaan uit aardewerk- en tegulafragmenten. Deze vondsten bevonden zich in jongere sporen, namelijk in de greppels S9 en S1. Zoals verwacht werden er geen Romeinse sporen aangetroffen. Er werd bovendien geen Romeinse cultuurlaag gevonden, zoals die in 1931/1932 ten noordoosten van het plangebied wel werd gedocumenteerd op een hoogte van 1,10 m+ tot 0,20 m-NAP.

Ophogingslagen en grondsporen

De oudste sporen bevonden zich in put 2, die lager lag dan put 1. Het oudste spoor is greppel S10. Deze had een noord-zuid oriëntatie en stond haaks op de noordelijker gelegen bedding van de Rijn. De oriëntatie van de greppel komt overeen met die van de Massegast en Hekelsteeg. Spoor S10 kon niet worden gedateerd, maar moet gezien de relatie met overige sporen uit de tiende eeuw of vroeger dateren. Nadat de greppel was dichtgeslibd werd min of meer op dezelfde plek een nieuwe greppel gegraven (S9), die eenzelfde oriëntatie kende. Deze kon worden gedateerd in de negende of tiende eeuw. Direct ten westen van S9 werd vervolgens een derde greppel of een grote kuil gegraven (S11), die slechts gedeeltelijk in beeld kwam. Aan de oostzijde groef men een kuil die werd volgegooid met mest of beer (S12). Beide kuilen leverden geen vondsten op en konden als gevolg niet worden gedateerd. Vervolgens werden deze vier sporen afgedekt met een maximaal 85 cm dikke ophogingslaag (S7), die vermoedelijk uit de eerste helft van de elfde eeuw dateert. Hier bovenop werden nog eens twee ophogingslagen aangebracht (S5 en S6), die uit de elfde of de eerste helft van de twaalfde eeuw dateren. Daar doorheen werd in de eerste helft van de twaalfde eeuw een greppel gegraven (S1). Deze lag min of meer op dezelfde plek als zijn twee tot drie eeuwen oudere voorgangers S9 en S10 en had bovendien eenzelfde oriëntatie. Dit suggereert een langdurige voortzetting van de perceelsindeling.

In put 1 kon worden waargenomen dat ook na de twaalfde eeuw het aanbrengen van ophogingslagen doorging.

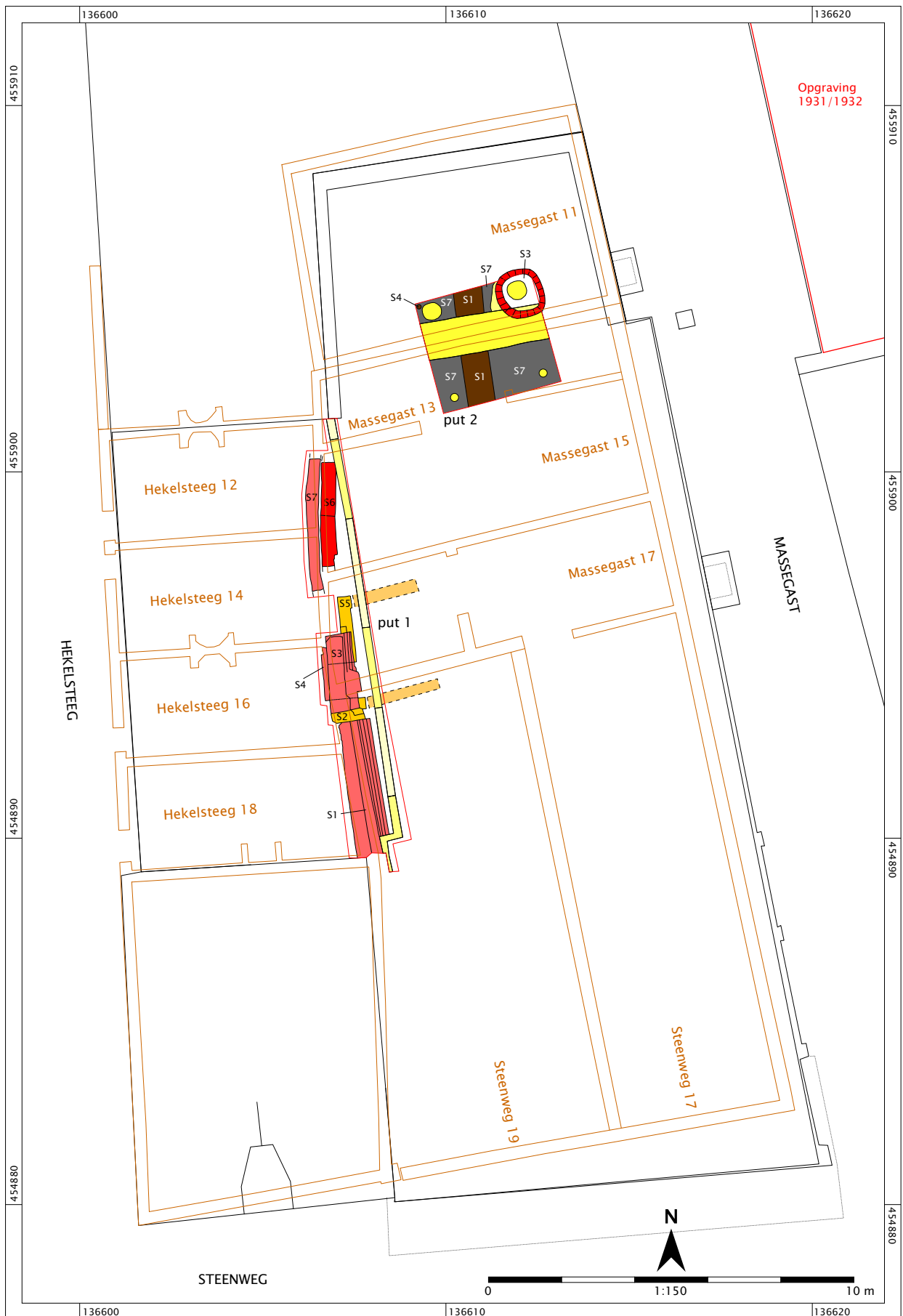
Er werd een ophogingslaag uit de eerste helft van de dertiende eeuw (S11) waargenomen, waarvan de top rond 3,95 m+NAP lag. Dat betekent dat er in de periode van ca. 1150 tot 1250 een pakket van 1,4 m dikte werd aangebracht. In put 1 werd daarboven een laatste ophogingspakket (S10) aangetroffen, waarvan de bovenzijde zich bevond op ca. 4,15 m+NAP. De einddatering hiervan ligt rond 1300.

Funderingen, muren en een beerput

In put 1 werden diverse funderingen en muurresten aangetroffen. De oudste daarvan is keldermuur S5. Deze vormde de westelijke kopse zijde van een kelder behorend tot het pand Massegast 17 (afb. 5.1). Deze 3,1 m lange keldermuur was vervaardigd van kloostermoppen van ca. 32x15x8 cm en dateert uit de late dertiende of de veertiende eeuw. In de keldermuur was een ruim 90 cm brede doorgang aangebracht, aan de bovenzijde voorzien van een gemetselde boog. Vermoedelijk diende deze om de kelder vanaf de buitenzijde toegankelijk te maken.

In de zeventiende of achttiende eeuw werden de vier percelen Hekelsteeg 12-18 bebouwd. In put 1 werden de funderingen van de achtergevels aangetroffen. Op basis hiervan kan worden vermoed dat er op de percelen Hekelsteeg 12 en 14 één pand werd gebouwd of twee panden met een gedeelde achtergevel. Deze achtergevel werd later vervangen door een nieuwe, die zo'n 45 cm in westelijke richting was verschoven. Ook op de percelen Hekelsteeg 16 en 18 lijkt één pand te zijn gebouwd, of verzeen twee panden met een gedeelde achtergevel. De fundering hiervan rustte gedeeltelijk op de middeleeuwse keldermuur S5. De doorgang in deze keldermuur bleef in eerste instantie in gebruik en de bovenzijde ervan werd verstevigd met twee extra baksteenlagen. Dat doet vermoeden dat er een verbinding is geweest tussen het pand Massegast 17 en Hekelsteeg 16. Later zou de doorgang worden dichtgemetseld. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat de panden op deze twee percelen ooit een vernieuwde achtergevel kregen, zoals voor de twee noordelijke percelen wel aannemelijk is.

Als laatste dient de (vermoedelijk) zeventiende-eeuwse beerput in put 2 vermeld te worden. Deze behoorde tot het pand Massegast 11 en bleef waarschijnlijk in gebruik tot in de achttiende eeuw.

Afb. 5.1 Alle-sporenkaart met de huidige topografische ondergrond (zwart) en die uit 1917 (bruin). Alhoewel de aanmeting uit 1917 overduidelijk niet geheel correct is, blijkt uit de afbeelding wel dat de aangetroffen kelder muur S5 bij het pand Massegast 17 behoorde.

Noten

- 1 De Groot 2000, 37.
- 2 Van Rooijen 1994.
- 3 Van Rooijen 1994, 10.
- 4 Mededeling bouwhistoricus H. Hundertmark, Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht. Hij heeft op 6 februari 2012 een beperkt bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd in de kelders van het plangebied (nog niet gepubliceerd). Bouwhistoricus J. van de Hoeve heeft een inventarisatie gemaakt van alle bouwtekeningen van dit plangebied aanwezig in Het Utrechts Archief (intern rapport Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht). De oudste tekening dateert uit 1885.
- 5 Labouchère 1993.
- 6 Hoekstra 1980.
- 7 Kipp 1981.
- 8 Kipp 1982.
- 9 Kipp 1987.
- 10 Van Rooijen en Klück 1997.
- 11 Wynia en Van Rooijen 1998.
- 12 Van Rooijen 1998.
- 13 Van der Mark en Hundertmark 2000.
- 14 Van der Linde 2009.
- 15 Van der Kamp in voorbereiding.
- 16 Warning 2012.

Literatuur

Admiraal-Leine, K.H., *Aanvullend grondonderzoek steenweg 17 te Utrecht*, (GRS Spijker milieu, projectnummer 201237497), Wormerveer 2013

Bakker, A.M., 'Utrecht. Annastraat', in: *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 2002-2003*, Utrecht 2004, 155-156

Broers, H.J., 'Utrechtse Overleveringen: het onvruchtbare (?) Buurkerkhof', in: *Maandblad Oud Utrecht* 1953, 2-4

Es, W.A. van, en W.J.H. Verwers, *Excavations at Dorestad 1, The harbour: Hoogstraat 1*, Nederlandse Oudheden 9, Amersfoort 1980

Groot, H.L. de, 'Van strijdhamer tot bisschopsstaf. De vroegste geschiedenis tot circa 925', in: R.E. de Bruin etc. (redactie), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, 10-44

Haakma Wagenaar, Th., *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht. Proeve eener historische voorbereiding van de restauratie van een middeleeuwsch monument*, Utrecht, 1936

Haakma Wagenaar, Th., *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht*, Rotterdam 1940

Hoekstra, T.J. 'Steenweg/Hema', *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1976-1977*, Utrecht 1980, 16-24

Kamp, J.S. van der, *Tussen kelder en kerk. Choorstraat 29-31: Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in het voormalig zuidkoor van de Buurkerk te Utrecht*, Basisrapportage Archeologie 90, Utrecht in voorb.

Kipp, A.F.E., 'Hekelsteeg 7-9-11', *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1978, 1979, 1980*, Utrecht 1981, 38-42

Kipp, A.F.E., 'Choorstraat 7-9', in: *Bouwhistorische en archeologische kroniek van de gemeente Utrecht over 1982*, Utrecht 1983, 43-46

Kipp, A.F.E., 'Buurkerkhof/Zadelstraat 11 en 13', *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1986*, Utrecht 1987, 138

Kipp, A.F.E., 'De grafsteen van Jan Tolhuijs', in: *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1991-1992*, Utrecht 1994, 49-50

Labouchère, G.C., 'Choorstraat, Massegast', in: *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972*, Utrecht 1993, 48-49

Linde, C. van der, *Fysisch antropologisch rapport van het skeletmateriaal afkomstig van het Buurkerkhof te Utrecht* (intern rapport Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht), Utrecht 2009

Mark, R. van der, en H. Hundertmark, 'Utrecht, Stadhuis', in: *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1998-1999, Utrecht 2000*, 125-142

Meier, T., *Verkennd bodemonderzoek Steenweg 17*, (GRS Spijker milieu, projectnummer 201237497), Wormerveer 2012

Perizonius, W.R.K., 'Buurkerk', in: *Bouwhistorische en archeologische kroniek van de gemeente Utrecht over 1982*, Utrecht 1983, 43

Rooijen, C.A.M. van, 'Buurkerk', in: *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1991-1992*, Utrecht 1994, 7-11

Rooijen, C.A.M. van, 'Donkerstraat', in: *Archeologische kroniek Provincie Utrecht 1996-1997*, Utrecht 1998, 80

Rooijen, C.A.M., en B. Klück, 'Oudegracht 137-167', in: *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1992-1993, Utrecht 1997*, 84-90

Sanke, M., *Die mittelalterliche Keramikproduktion in Brühl-Pingsdorf. Technologie – Typologie – Chronologie*, Rheinische Ausgrabungen Band 50, Mainz 2002

Vliet, K. van, 'De stad van de burgers 1122-1304', in: R.E. de Bruin etc. (redactie), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, 72-111

Warning, S., *Plangebied Steenweg 17 in Utrecht, Gemeente Utrecht. Archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en een verkennend veldonderzoek*, RAAP-notitie 4349, Weesp 2012

Wynia, H.L., en C.A.M. van Rooijen, 'Buurkerkhof', in:
Archeologische kroniek Provincie Utrecht 1996-1997,
Utrecht 1998, 75-79

Eerdere uitgaven

Basisrapportage archeologie 1

De Grauwert

Archeologische onderzoek naar een laatmiddeleeuwse omgracht complex

Basisrapportage archeologie 2

Eligenstraat

2000 jaar bebouwing in het zuiden van de Utrechtse binnenstad

Basisrapportage archeologie 3

Sportpark Terweide

Inheems-Romeinse bewoning uit de eerste eeuw na Christus ten noorden van de Limes

Basisrapportage archeologie 4

Twee ijzertijdvindplaatsen langs de snelweg

Archeologisch proefonderzoek

Basisrapportage archeologie 5

Middeleeuwse bewoning langs de snelweg

Archeologisch proefonderzoek langs Rijksweg A2

Basisrapportage archeologie 6

Parkwijk-Noord

Zoektocht naar Romeinse activiteiten ten noorden van het castellum op de Hoge Woerd

Basisrapportage archeologie 7

Laatmiddeleeuwse bebouwing langs de Hogeweide

Archeologisch proefonderzoek

Basisrapportage archeologie 8

Langs de Hogeweide

Archeologisch proefonderzoek van een laat- en postmiddeleeuws bewoningslint

Basisrapportage archeologie 9

In de schoot van het landschap

Vleuterweide-Wilhelminalaan. Een nederzetting uit de midden- en late IJzertijd

Basisrapportage archeologie 10

Laatmiddeleeuwse bewoning langs de Hoge Weide

Archeologisch onderzoek wegens de verlegging van de Waterleiding Rijn-Kennemerland

Basisrapportage archeologie 11

Wegens wateroverlast

LR39 De Balije II: wachttorens, rivierdynamiek en Romeinse infrastructuur in een riverbocht van de Heldammer stroom

Basisrapportage archeologie 12

De broederschap 'Maria in de Wijngaard' en 'onser liever vrouwe in die Sonne'.

Archeologisch onderzoek naar twee kloostergemeenschappen aan de Nieuwe Kamp in Utrecht

Basisrapportage archeologie 14

Wonen aan het water (deel 1)

Archeologisch onderzoek van een twaalfde-eeuwse nederzetting langs de Oude Rijn

Basisrapportage archeologie 15

Wonen aan het water (deel 2)

Archeologisch onderzoek van een twaalfde-eeuwse nederzetting langs de Oude Rijn

Basisrapportage archeologie 16

Vroege wacht

LR31 Zandweg: archeologisch onderzoek van twee eerste-eeuwse houten wachttorens in Leidsche Rijn

Basisrapportage archeologie 18

Sportpark Terweide 2

LR41-42: Archeologisch onderzoek Sportpark Terweide

Basisrapportage archeologie 19

Een goede buur?

LR46 en LR49: definitief archeologisch onderzoek naar een vicus, grafvelden, infrastructuur en inheemse nederzetting in de omgeving van het Romeinse *castellum* in De Meern, deelgebied 'De Woerd' (Gemeente Utrecht)

Basisrapportage archeologie 20

Boeren langs de Hogeweide

Een (post)middeleeuws boerderijlint op kapittelgrondgebied in Leidsche Rijn

Basisrapportage archeologie 21

Werken aan de weg

LR31 Zandweg: archeologisch onderzoek aan een verspoelde sectie van de limesweg

Basisrapportage archeologie 25

Oudennijseweg

Archeologisch onderzoek van een inheems-Romeinse nederzetting uit de eerste eeuw na Chr. en een vlasroot-complex uit de twaalfde eeuw na Chr in De Meern, gemeente Utrecht

Basisrapportage archeologie 26

Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de A2

Een nederzetting uit de zevende en achtste eeuw in Leidsche Rijn

Basisrapportage archeologie 27

Proefsleuvenonderzoek Rheyngaerde

Aanvullend Archeologisch Onderzoek naar de Romeinse limesweg

Basisrapportage archeologie 28

Een Duits vliegtuiggraf uit de eerste uren van de Tweede Wereldoorlog

Archeologische begeleiding van de berging van een Junkers 88 in Leidsche Rijn (Utrecht)

Basisrapportage archeologie 29

Terug naar Themaat

Het archeologisch onderzoek LR50 en LR52 naar drie huisplaatsen aan de Thematerweg

Basisrapportage archeologie 30

LR55 Appellaantje

Een vroegmiddeleeuwse nederzetting aan de Wilhelminalaan in Vleuten

Basisrapportage archeologie 31

Gewei uit de geul

Onderzoek naar een bronstijdreestgeul en sporen uit de vroeg-Romeinse tijd aan de Burgemeester Middelweerdlaan in De Meern (Utrecht)

Basisrapportage archeologie 33

Op zoek naar de weg

LR60: onderzoek naar de Romeinse limesweg in De Meern (gem. Utrecht)

Basisrapportage archeologie 34

Pottenbakkers aan de Anthoniedijk

Inventariserend onderzoek m.b.v. proefsleuven en definitief archeologisch onderzoek voorafgaand aan het nieuwbouwproject 'Hoogstraat aan de Vecht' te Utrecht

Basisrapportage archeologie 36

Middeleeuwse bewoningssporen op het binnenterrein van de Letterenbibliotheek

Definitief onderzoek aan de Wittevrouwenstraat 7-11, gemeente Utrecht

Basisrapportage archeologie 38

Veranderend landschap en schuivende erven

VTN '98-2: middeleeuwse bewoning in Veldhuizen (De Meern)

Basisrapportage archeologie 39

Romeinen op het schoolplein

Proefsleuvenonderzoek (LR 61) op het schoolplein van de R.K. Basisschool Drie Koningen in De Meern, gemeente Utrecht

Basisrapportage archeologie 40

De limesweg in West-Nederland

Inventarisatie, analyse en synthese van archeologisch onderzoek naar de Romeinse weg tussen Vechten en Katwijk

Basisrapportage archeologie 41

Lichte Gaard 9

Archeologisch onderzoek naar het castellum en het bisschoppelijk paleis in Utrecht

Basisrapportage archeologie 43

Scherven, schepen en beschoeiingen

LR62: Archeologisch onderzoek in een fossiele rivierbedding bij het castellum van De Meern

Basisrapportage archeologie 45

Boeren en molenaars

LR 64: Archeologisch onderzoek naar een laatmiddeleeuws erf aan de Strijlandweg, gemeente Utrecht

Basisrapportage archeologie 46

Plangebied Hamlaan

Middeleeuwse bewoning naast de Hamtoren te Vleuten

Basisrapportage archeologie 47

Achter het castellum

LR66: Inventariserend archeologisch onderzoek (IVO) en een waarneming ten oosten van de Hoge Woerd, Utrecht

Basisrapportage archeologie 48

Blauwkapel

Proefsleuvenonderzoek aan de Kapelweg 25/27

Basisrapportage Archeologie 50

Klokken gieten naast de kerk.

Opgraving op het Pieterskerkhof in Utrecht

Basisrapportage archeologie 52

Wacht aan het water

VLEN3-00: archeologisch onderzoek naar sporen en vondstassemblages uit de Romeinse tijd in Vleuterweide

Basisrapportage archeologie 54

Wonen aan het Zwarte Water

Inventariserend Veldonderzoek Merelstraat aan het Zwarte Water, Gemeente Utrecht

Basisrapportage archeologie 56

Zes IVO's in de bestaande stad.

Inventariserend veldonderzoek aan de Johan Wagenaarkade, Weg naar Rhijnauwen, Rotsoord, Eykmanlaan, Groeneweg en de Kanonstraat in Utrecht

Basisrapportage archeologie 59

Rondom het castellum

LR69: Archeologische begeleiding en metaaldetectie-onderzoek bij de aanleg van de track op de Hoge Woerd in De Meern

Basisrapportage Archeologie 60

LR71 Joostenlaan

Archeologische begeleiding bij slootverbredingen, de aanleg van de VINEX-watergang en wandelpaden.

Basisrapportage archeologie 61

Het 'Huis Loenersloot'

NG20: Archeologische begeleiding aan de Nieuwegracht 20 in Utrecht

Basisrapportage archeologie 62

Weg, water en wilgentenen.

DSL: archeologisch onderzoek naar de Romeinse limesweg, een restgeul en pre-Romeinse sporen in Hoograven, Utrecht.

Basisrapportage archeologie 66

Nieuw licht op de Marnixlaan

Een archeologisch onderzoek naar het kartuizerklooster Nieuwlicht

Basisrapportage Archeologie 67

Terug naar Themaat II

Archeologisch onderzoek aan de Thematerweg te Haarzuilens, Gemeente Utrecht

Basisrapportage Archeologie 68

Graven op de Grutterdijk

Archeologisch onderzoek in de Bemuurde Weerd

Basisrapportage archeologie 70

Utrecht Vredenburg

Definitief Archeologisch Onderzoek noordwesttoren en westmuur van kasteel Vredenburg

Basisrapportage archeologie 71

Utrecht-Bergstraat

Definitief Archeologisch Onderzoek
Opgravingen naar de stadsmuur

Basisrapportage archeologie 72

LR67 Rijnvliet-Zuid Sportpark en Strijkviertel

Inventariserend veldonderzoek (IVO-proefsleuven) naar bewoningssporen uit de late middeleeuwen en de Romeinse tijd

Basisrapportage archeologie 73

LR73 Rijnvliet-Noord Woningbouw

Inventariserend veldonderzoek (IVO-proefsleuven) naar de limes in het noorden van Rijnvliet, gemeente Utrecht

Basisrapportage archeologie 74

IJzertijdbewoning en de limesweg in Kanaleneiland (Utrecht)

Basisrapportage archeologie 75

Gruttersdijk 24-25

Archeologisch onderzoek in de middeleeuwse voorstad Bemuurde Weerd in Utrecht

Basisrapportage archeologie 76

Riool centrum Vleuten

LR 70: Archeologische begeleiding van het vervangen van het riool in de Dorpstraat, Schoolstraat en achter het winkelcentrum aan de Hindersteinlaan in Vleuten

Basisrapportage archeologie 77

Park Transwijk Paviljoen

Een definitief archeologisch onderzoek naar de limesweg aan de Beneluxlaan

Basisrapportage archeologie 78

Admiraal Helfrichlaan

ADH01: Inventariserend proefsleuvenonderzoek naar de Romeinse limesweg in Utrecht

Basisrapportage archeologie 79

Ophogingen en tuinders buiten de poorten

Profielen van buitenstadse ophogingen aan de Stationsstraat te Utrecht

Basisrapportage archeologie 80

Nieuwe inzichten in een oude waterweg

Een archeologisch onderzoek naar de kademuur van de Leidschevaart

Basisrapportage archeologie 81

Utrecht Vredenburg

Vanaf de toren een duik in de slotgracht van Kasteel Vredenburg

Basisrapportage archeologie 82

Rituelen in Rijnvliet?

LR67 DO Kleiwinning: definitief archeologisch onderzoek in deelgebied Rijnvliet, gemeente Utrecht

Basisrapportage Archeologie 85

Graan en greppels. LR1 t/m 4, LR14 en LR87

Proefsleuvenonderzoeken, archeologische begeleidingen en opgravingen van inheemse bewoning ten oosten van castellum De Meern in Langerak, Leidsche Rijn, Utrecht

Basisrapportage archeologie 88

Drift 27-31

Een archeologische begeleiding op het binnenterrein van de Letterenbibliotheek, Utrecht

Basisrapportage archeologie 97

Baden Powellweg

Archeologische begeleiding inrichting groenstrook Baden Powellweg in Utrecht

Basisrapportage archeologie 101

De Liesbosch

Archeologische Begeleiding Sanering Liesboschpark (LBP)

Colofon

Uitgave

Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling
Afdeling Erfgoed
Gemeente Utrecht
Afdeling Erfgoed © 2015

Redactie

A.M. Bakker

Eindredactie

R. de Kam

Vormgeving

E. van Wieren

Datum

Juni 2015

Meer informatie

Afdeling Erfgoed
Gemeente Utrecht
Telefoon 030 286 0000
E-mail erfgoedutrecht@utrecht.nl
www.utrecht.nl/erfgoed

Meer informatie

Afdeling Erfgoed

Telefoon 030 286 0000

E-mail erfgoedutrecht@utrecht.nl

www.utrecht.nl